

KIRKEBYGGING I TRE OG STEIN PÅ ROMERIKE I AKERSHUS 1150-1250 E. KR.

HVORFOR BLE STEINKIRKENE I MINDRETALL?

Jan-Erich Raastad

MASTEROPPGAVE I ARKEOLOGI

INSTITUTT FOR ARKEOLOGI, KONSERVERING OG
HISTORIE

UNIVERSITETET I OSLO

JUNI 2011

FORORD

Å skrive denne oppgaven kan best sammenliknes med en lang reise som endelig nærmer seg slutten. Det har vært en omfattende og krevende prosess helt fra start til mål hvor det i flere perioder har vært tungt og hvor skrivearbeidet noen ganger også har stoppet helt opp. Samtidig har det uten tvil vært både intellektuelt utfordrende og en lærerik prosess å skrive denne oppgaven, noe som jeg heller ikke ville ha vært foruten. Jeg er en stor takk skyldig veileder professor Lotte Hedeager som hele tiden har hatt tro på meg og min oppgave og som hele tiden har ”pushet på” for at jeg endelig skulle komme i mål. Tusen takk enda en gang Lotte!! Samtidig går tankene til seniorkonsulent Mimi E. Koppang ved IAKH hvis kontor jeg har vært innom mange ganger og som har støttet meg i mine studier i tillegg til min samboer Inger Ann som flere ganger har sagt: ”Nå må du bli ferdig!”. Endelig synes våre døtre Sunniva og Ina på 8 og 6 år at det er veldig bra at jeg nå er ferdig og ikke skal til ”Blinrn” mer. Når det gjelder oppgavens emne håper jeg at flere i fremtiden kanskje vil interesse seg for dette og i den sammenheng gå denne oppgaven etter i sømmene. Faktafeil eller andre mangler som måtte forekomme i oppgaven er jeg naturligvis selv ansvarlig for.

IAKH, juni 2011

Jan-Erich Raastad

INNHALDSFORTEGNELSE

FIGURLISTE	5
KAPITTEL 1. INNLEDNING	6
1.1 Emne og problemstilling	6
1.2 Forskningshistorien	12
KAPITTEL 2. KIRKEBYGGINGENS HISTORIE FRA CA. 950 TIL 1300 E. KR.	17
2.1 Misjonstid ca. 950-1030/50 e. Kr.	17
2.2 Tidlig- og høymiddelalder ca. 1030/50 e. Kr.	18
2.3 Arkeologisk og historisk periode.....	19
KAPITTEL 3. GEOGRAFI.	20
3.1 Geografisk avgrensning.....	20
3.2 Materiale.....	21
3.3 Tre/stavkirker	21
3.4 Steinkirker – datering og arkitektur.....	23
KAPITTEL 4. METODE	26
4.1 Gård og kirker/kirkested - definisjoner	26
4.2 Datering og lokalisering av kirker/kirkested - gård.....	27
4.3 Gårdenes (kirkenes) økonomiske størrelser – bygd/sogn.....	28
4.4 Gårdenes (kirkenes) bruksverdi – landskyld som økonomisk målestokk og bruk av retrospektiv metode	29

KAPITTEL 5. ANALYSE AV KIRKESTEDER OG KIRKEBYGG	31
5.1 Resultat over kirkenes/kirkestedenes lokalisering og datering på Romerike	31
5.2 Gårdenes (kirkenes) økonomiske størrelser i boltall	33
5.3 Identifikasjon av kirkebyggerne/eierne	37
5.4 Steinkirkene	40
5.5 Tre/stavkirkene	45
5.5.1 Bjørke/Bjerke og Nannestad kirkesteder i Vesttorp (Nannestad) bygd	45
5.5.2 Hovin og Holter kirkesteder i Jassheim og Nord-Lem (Nannestad) bygder	49
5.5.3 Imshaug kirkested i Øystra Skaun (Sørum) bygd	55
5.5.4 Foss/Blaker kirkested i Blaker (Aurskog-Høland) bygd	57
KAPITTEL 6. TOLKNINGER OG DISKUSJON	58
6.1 Resultat av den økonomisk-geografiske analysen av gårder med kirker/kirkesteder	58
6.2 Hvorfor ble steinkirkene i mindretall i forhold til tre/stavkirkene på Romerike?	59
6.3 Kirkenes byggemateriale og status – tre kontra stein	60
6.4 Kirkenes byggemateriale på Romerike	63
6.5 Tilgang, transport og byggeprosess	68
6.6 Samfunnspolitisk utvikling – konfrontasjon kongemakt og kirkemakt	70
6.7 Oppsummering og konklusjon	84
Litteratur og kilder	88
Appendiks	97

FIGURLISTE

KAPITTEL 1.

Figur 1. side 7. Registrerte stein- og trekirker fra middelalderen i Sør-Norge.

Figur 2. side 9. Oversikt over steinkirker og trekirker i Akershus Fylke.

KAPITTEL 5.

Figur 3. side 31. Kirkenes/kirkestedenes gårdslokalisering i vår undersøkelse.

Figur 4. side 33. De økonomiske størrelsene for 37 gårder med kirker på Romerike i høymiddelalderen.

Figur 5. side 36. De økonomiske størrelsene for 10 gårder med tre- og steinkirker.

Figur 6. side 41. De sentrale bygdene på Romerike i middelalderen.

Figur 7. side 46. Gårder og potensielle verdslige godssamlinger i Vesttorp (Nannestad) bygd.

Figur 8. side 47. Lokaliteten til 37 kirker/kirkesteder på Romerike fra middelalderen.

Figur 9. side 50. Gårder og potensielle verdslige godssamlinger i Jassheim (Ullensaker) og Nord-Lem (Nannestad).

Figur 10. side 51. Geografisk beliggenhet til Ljøgodt, Haug, Hovin og Sand gårder med dagens tun i forhold til Raknehaugen og tidligere gravfelt.

Figur 11. side 56. Potensielle verdslige godssamlinger i Skaun (Sørum) på Romerike.

KAPITTEL 6.

Figur 12. side 67. Digitalt bergrunnskart over Nannestad og Ullensaker kommuner på Øvre Romerike.

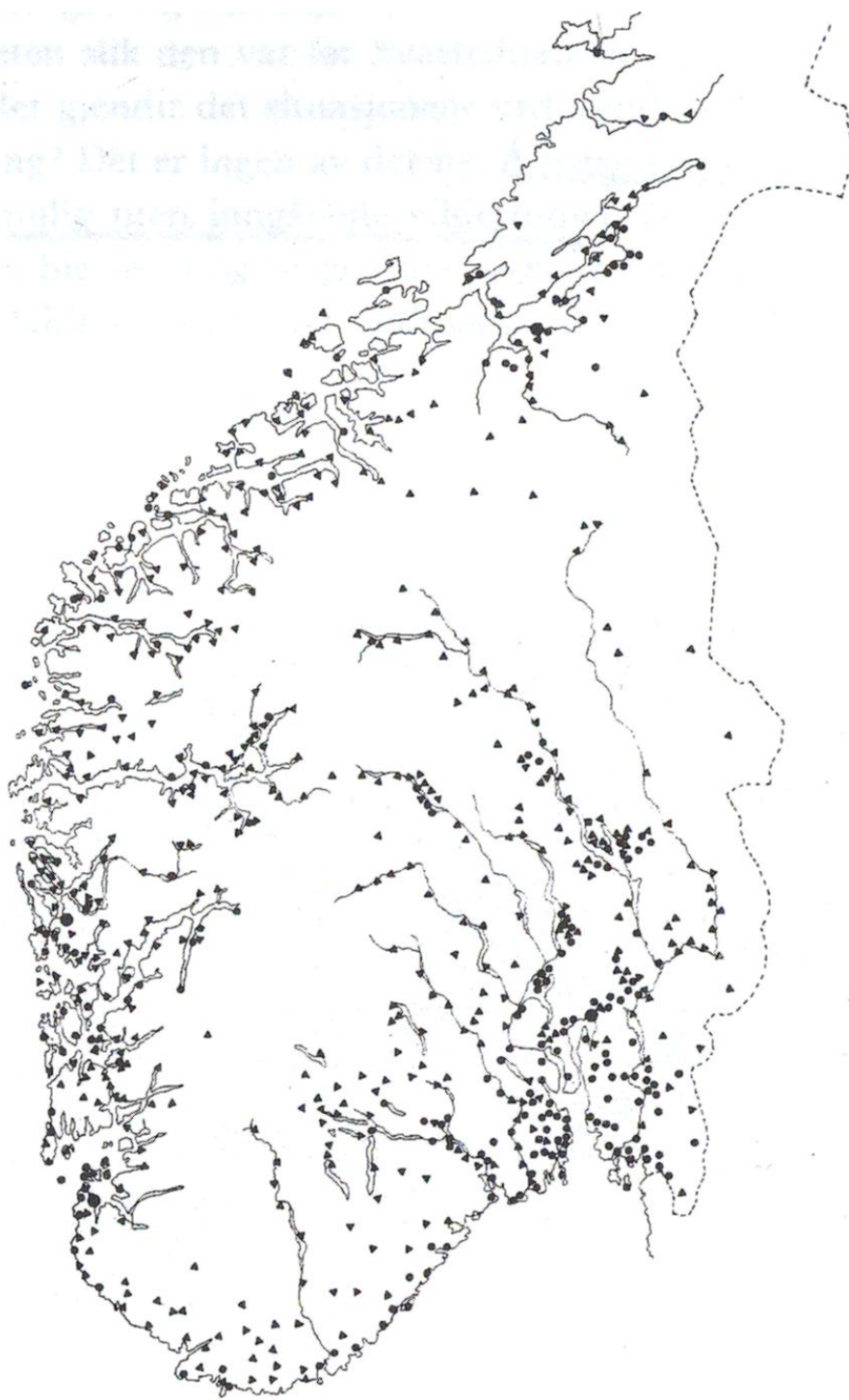
Figur 13. side 68. Digitalt bergrunnskart over nedre del av Romerike med kommuner som Gjerdrum, Skedsmo, Lørenskog, Sørum, Nes og Aurskog-Høland.

KAPITTEL 1. INNLEDNING

1.1 Emne og problemstilling

Denne masteroppgaven omhandler kirkebyggingen på Romerike i Akershus Fylke i perioden mellom 1150-1250 e. Kr. Karakteristisk for denne perioden er at det foregår en omfattende kirkebygging over stort deler av landet hvor ca. 1200-1300 kirker i tre og stein ble bygget. Perioden er ansett for å være den mest aktive byggeperioden i hele middelalderen hvilket i hovedsak skyldes to forhold. For det første var trekirkene fra misjonstiden, ca. 950/1030 e. Kr. med såkalte jordgravde veggstolper generelt i så dårlig forfatning at de måtte skiftes ut. For det andre vokste det i denne perioden frem en sentralkirkelig organisasjon med faste bispeseter i de største byene, og med det et økonomisk grunnlag som gjorde den i stand til å få reist store domkirker i stein i disse byene, samtidig som byggeaktiviteten og byggemiljøene i byene påvirket kirkebyggingen som fant sted utenfor byene eller på landsbygden (Anker & Havran 2005:14-15; Birkeli 1973:14; Christie 1996:160-161; Ekroll 1997:10,26, 29-30).

Når det gjelder kirkenes byggemåte var det trekirkene som fra først av dominerte eller var tallrike over store deler av Europa sør til Alpene. I løpet av middelalderen ble imidlertid trekirkene på kontinentet og de britiske øyer erstattet av steinkirker. I Norge, Island og deler av Sverige fortsatte man i hovedsak å bygge trekirker ut gjennom hele middelalderen. Det som likevel er karakteristisk for Norge er at man her fortsatte å bygge trekirker etter middelalderens slutt og frem til moderne tid. Av de ca. 1200-1300 kirkene som ble bygget, ble imidlertid bare ca. 300 reist i stein i løpet av middelalderen innenfor den nåværende riksgrensen, hvor ca. 150 er bevart til i dag i en eller annen form. Tar man med tidligere landskap som Jämtland og Bohuslän blir tallet ca. 350. Til sammenlikning har naboland som Danmark og Sverige henholdsvis ca. 900 og 1800 stående steinkirker fra middelalderen. Årsakene til dominansen av trekirker i Norge i middelalderen er i etterkrigstiden blitt forklart ut i fra befolkningsmessige og økonomiske forhold i forbindelse med historieforskningens fokus på jordeiendomsforhold i middelalderen. Det å bygge i stein var generelt mer ressurskrevende, fordi det forutsatte profesjonelle håndverkere gjennom flere trinn i byggeprosessen som for eksempel steinbrytere og – huggere, murere, kalkbrennere og kalkslagere. I tillegg kom transporten av steinen som var tung og kostbar. Videre forutsatte steinbyggingen et samfunn som kunne brødfø en gruppe som ikke selv produserte den mat

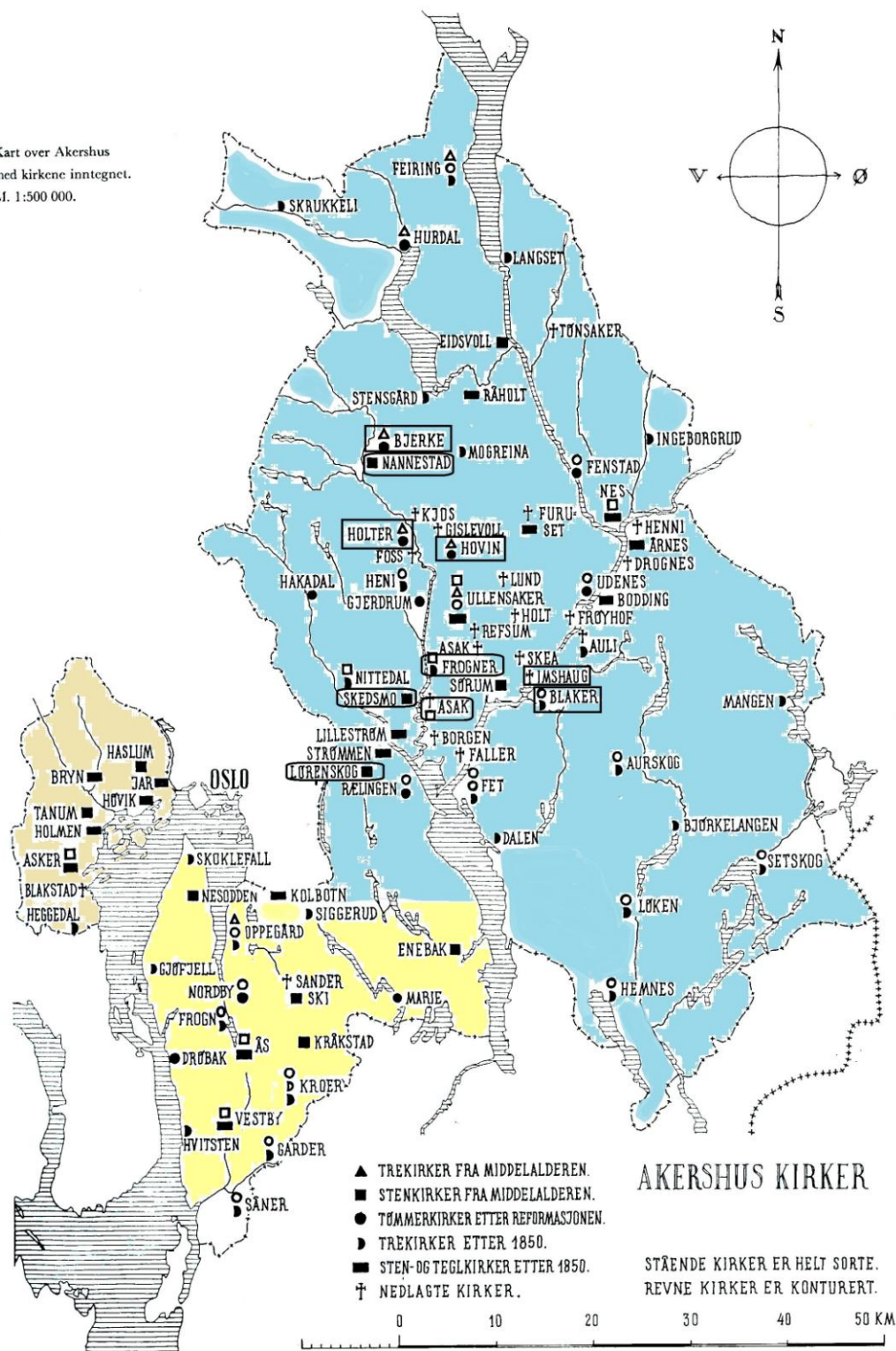

Figur1. Kart over Sør-Norge med registrerte stein- og trekirker fra middelalderen inntegnet. Steinkirkene er markerte med fylte sirkler, trekirkene med fylte trekanter. Større sirkler viser til konsentrasjoner av steinkirker i byer (Hans-Emil Lidén 1986:93).

den trengte, og som var i stand til å organisere store byggeprosjekter (Ekroll et al. 2000:17; Lidén 1986:93-94). Ifølge bygningsarkeolog Hans-Emil Lidén (Lidén 1986:figur 1) var trekirkene i enkelte regioner i Sør-Norge enerådende som Østerdalen, Trysil, Solør, øvre deler av Gudbrandsdalen, hele Hallingdal, Numedal og Øvre Telemark og i Setesdal. Her finnes ikke en eneste steinkirke bortsett fra 3 kirker i henholdsvis Valdres og Gudbrandsdalen. Fjelldaler har derfor vært ansett som trekirkeområder. I øvrige deler av landet hvor det ha vært både stein- og trekirker anses trekirkene å ha vært i flertall. Steinkirkene er stort sett konsentrert i tettbefolkede områder i og utenfor byer hvor bispene og kongene hadde sitt hovedsete. Ut over det mener Lidén (ibid.) at det kan ha blitt bygget og revet kirker gjennom hele middelalderen uten at det finnes spor etter dem.

Likevel er det et område som skiller seg ut og hvor det ser ut til at steinkirkene har vært dominerende, dvs. begge sider av Oslofjorden i fylker som Vestfold og Østfold (Christie 1996:158; Lidén 1986:93-94). Kirkemassen i Vestfold fylke består av 10 trekirker og 26 steinkirker, mens det i Østfold fylke skal ha vært litt over 50 stein- og trekirker, hvor over halvparten, ca. 29 skal ha vært steinkirker. Et fylke som også har en stor andel av kirker i denne regionen av landet er Akershus, men sammenliknet med Vestfold og Østfold Fylker ble det i Akershus Fylke i høymiddelalderen bygget en betydelig større andel trekirker. Her ble det bygget 62 kirker hvor 19 ble bygget i stein, altså nesten dobbelt så mange trekirker (Christie 1969:1:21; Ekroll et al. 2000:14). Man kunne kanskje forvente at andelen steinkirker ville ha vært høyere innenfor denne geografiske delen av Sør-Norge spesielt med tanke på fylkets nære beliggenhet til byen Oslo innerst i Viken, dvs. det geografiske området som utgjorde Bohuslän, Østfold, Aker i Oslo og Vestfold. Ifølge arkeologer som Sigrid og Håkon Christie (1969:1:10-11) var Oslo by i middelalderen et viktig kirkelig og kulturelt sentrum som hadde avgjørende innflytelse på Akershus fylke, noe som vi utvilsomt må regne med virket inn på kirkebyggingen som fant sted på landsbygden i Akershus Fylke. På det kulturelle nivå førte biskopens og kongens byggeprosjekter i byen til at utenlandske byggmestere og håndverkere måtte innkalles, dvs. folk som kunne bryte høvelig stein, brenne kalk, hugge steinen og mure med den. Arbeiderne brakte med seg ny bygningsteknisk og arkitektonisk kunnskap fra hjemlandet, og miljøene som dannet seg rundt byggeprosjektene, de såkalte bygghyttene, ble i sin tur opplæringssteder for norske håndverkere eller spredningssentre for denne kunnskapen (Lidén 2000:140).

Kart over Akershus
med kirkene inntegnet.
M. 1:500 000.

Figur 2. Fordelingen av steinkirker og trekirker i Akershus Fylke. Innsjøene Mjøsa i nord og Øyeren i sør (omarbeidet etter Christie 1969:1:15). Vi har markert landskaper som Romerike med blått, Follo med gult og Asker, Bærum og Aker i beige i tillegg til steinkirkene og tre/stavkirkene med hhv. runde og rette rektangler.

Når det gjelder økonomi har denne i utgangspunktet vært en viktig forutsetning for at kirkene i både i Oslo by og Akershus fylke ble bygget der. Ifølge middelalder historikerne Nedkvitne og Norseng (2000:178) sto Akershus alene for 54 % av landsskyldinntektene til Oslo geistligheten. Økonomi er videre i etterkrigstid også blitt brukt til å forklare hvem som bygget kirkene i middelalderen gjennom hvor kirkene/kirkestedene lå i forhold til gård og tun og bosetning. Den tradisjonelle oppfatningen av kirkebygging i middelalderen er at alle de små vanlige kirkene i landet, spesielt de mange trekirkene er bygget av bønder i felleskap. I tillegg bygges det fra ca. midten av 1100-tallet også en rekke steinkirker i landet der byggherrene har aristokratisk bakgrunn, som stormenn eller lendmenn. (Ekroll 1997:32-33, 36). Videre viser det seg fordelingen av steinkirkene og trekirkene varierer innenfor bestemte regioner av Akershus Fylke. Historisk og geografisk består Akershus Fylke av 3 landskap som: 1) Asker, Bærum og Aker, 2) Romerike, og 3) Follo (Christie 1969:1:figur 2). Det som er bemerkverdig i denne sammenheng er at selv om Romerike er størst i utstrekning i forhold til øvrige landskaper ble dets andel av steinkirker ”bare” 11 av 41 (26 %), mens alle 3 sogn i Asker og Bærum fikk kirker i stein, dvs. 3, og Follo fikk 5 steinkirker (41,7%) av 12 kirker. I Aker som i dag er en del av Oslo ble det bygget en basilika liknende kirke i stein, Gamle Aker kirke i tillegg til Maridalen kapell som var viet til St. Margareta (Christie 1969:1:15-16; Ekroll 1997:194). Sett i forhold til Romerikes geografiske nærhet til byen Oslo og at landskapet hadde flere sentralt beliggende bygder hvor det generelt var gode forhold for jordbruk, skulle man ”forvente” at de økonomiske og kulturelle forholdene i Oslo by og impulser derfra ville ha ført til en større andel steinkirker på Romerike. Denne problematikken ønsker vi å finne en forklaring på. Vårt utgangspunkt blir derfor å velge ut et bestemt og likt antall kirker i stein og tre på Romerike som ble bygget mellom ca. 1150 og 1250 e. Kr., fortrinnsvis lokalisert i samme bygd eller kirkedistrikt/sogn, slik at vi kan sammenlikne og vurdere økonomien til gårdene hvor kirkene ble bygget på i forhold til hverandre. Dessuten er det nødvendig å vurdere kirkenes eller kirkestedenes topografiske beliggenhet i landskapet i forhold til øvrig bebyggelse i de bygder de hører hjemme hvis vi skal kunne få en indikasjon på hvilke samfunnsgrupper som bygget eller kirkene var ment for.

Det som ligger til grunn for denne problemstillingen er tanken om at det kanskje ikke nødvendigvis var økonomi og beliggenheten til kirkene som avgjorde deres byggemåte, men at andre forhold kan ha ligget bak. I andre deler av landet finnes det eksempler på studier, som viser at forskjeller i økonomi ikke nødvendigvis behøver å tilsvare forskjeller i byggematerialet til kirkene. F. eks. har kunsthistoriker Leif Anker foretatt studier i

henholdsvis Sogn i Hordaland (2001), og Høre i Valdres i Oppland, som viser at stavkirkene der kan knyttes til såkalte stormannsslekter eller et aristokrati. For Sogn avviser Anker (2001:97) hypotesen om at byggingen av stavkirkene der skyldes dårligere økonomiske og sosiale forhold, fordi han ikke finner støtte for dette i jordeboken for denne delen av landet, dvs. *Bergen kalvskinn* (Bergen bispedømmes jordebok fra omkring 1350 e. Kr.). Ut i fra en vurdering av denne jordeboka i tillegg til senere skattematrikler mener han at stavkirkene her hadde et gjennomgående bredere økonomisk grunnlag enn steinkirkene målt i forhold til den avkastningen av landskylden som gårdene med kirkene der måtte svare for i tillegg til deres tiendeinntekter. Skillet i byggemåten mener han først og fremst skyldes kronologi i den forstand at flertallet av steinkirkene i Sogn trolig ble bygget etter ca. 1200 (Anker 2001:106-107; Anker & Havran 2005:89). Videre viser en hovedfagstudie i historie av Kjetil Haaland (1998) i Rogaland en liknende tendens når det gjelder kirkenes økonomiske grunnlag der.

Til slutt er det et ønske om at denne oppgavens problemstilling forhåpentligvis i en viss grad kan være et bidrag eller ”supplement til tidligere forskning som er gjort av arkeologer som bl.a. Sigrid og Håkon Christie (1969) og Dagfinn Skre (1996) i Akershus Fylke. Christie står bl.a. bak serien ”De norske kirker” som vårt arkeologiske materiale er hentet fra. Skre har i sin doktorgradsavhandling: ”Herredømmet, bosetning og besittelse på Romerike 200-1350 e. Kr.” (1996), skrevet om kirkebygging og jordegodsbesittelse på Romerike hvor han forsøker å følge eller ”rekonstruere” utviklingen av aristokratiets samfunnsorden og jordegodsbesittelser på Romerike fra forhistorisk tid, dvs. yngre romersk jernalder til høymiddelalder (ca. 1130-1350 e. Kr). Her prøver han blant annet å identifisere kirkebyggerne og godsbesitterne ved å undersøke den økonomiske størrelsen på gårdene omkring kirkestedene og deres beliggenhet for å se hvordan besittelsen av dem endret seg i løpet av middelalderen (Skre 1996:1, 171). I sin magistergradsavhandling fra 1984: ”Gård og Kirke, Bygd og Sogn” (1988) gjør han en liknende økonomisk-geografisk undersøkelse i Gudbrandsdalen hvor han analyserer den økonomiske stillingen til gårder med kirkesteder samt gårdenes beliggenhet i forhold til bosetningene i bygdene. På bakgrunn av de økonomisk-geografiske undersøkelsene sannsynlig gjør han videre hvordan kirkebyggingen i hvert tilfelle kan ha blitt organisert, enten som enkeltmannsbyggeri eller fellesbyggeri.

1.2 Forskningshistorien

Kirkearkeologien har en lang forskningshistorie i nært følge med middelalderarkeologien, men ble først etablert som eget fagområde i 1981 med de nordiske symposier ”Kirkearkæologien i Norden”, som ble holdt for første gang i Danmark ved Moesgård Museum i Højbjerg i september 1981. Studiet av kirkene er sprunget ut av forskjellige arkeologiske problemstillinger der forskjellige metoder og kilder er blitt benyttet. Kirkene er blitt sett fra bl.a. nasjonal- og stilhistoriske, antikvariske, ikonologiske, og stratigrafiske perspektiver i tillegg til bebyggelseshistorie og ideologi. Den nasjonalhistoriske retningen knyttet kirkene til kjente personer og begivenheter i landets historie. De antikvariske studier dokumenterte kirkenes arkitektur og innretning ved hjelp av tekster og tegninger. Stilhistorien delte kirkene inn i grupper etter former, og lokaliserte deres opphavskirker eller forbilder. Stratigrafisk ble kirkenes bygningshistorie undersøkt med arkeologiske metoder. Videre ble bebyggelseshistoriske studier utnyttet for å belyse lokale demografiske, sosiale eller økonomiske forhold. Endelig kan kirkene også ved ideologiske undersøkelser kaste lys over ideer og religion og religiøsitet, alt fra line jakt og norrøn kult til pilegrimsferd og reformasjon (Wienberg 1993:15).

Når det gjelder den norske forskningshistorien begynte den i annen halvdel av det 19. århundre. I regi av ”Foreningen Til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring, ble det satt i gang et systematisk oppmålings- og registreringsarbeid av middelaldersk arkitektur med bl.a. arkitekter som G. Bull og Chr. Christie i spissen. Antikvar Nicolay Nicolaysen var imidlertid den drivende vitenskapelige og organisatoriske kraften av arbeidet. Nicolaysens forhold til middelalderens arkitektur var først og fremst historisk., der han så dem som en kildekategori som kunne supplere kildematerialet til P. A. Munchs ”Norges Historie”. Utgangspunktet hans var at bygningsrester og skriftlig kilder kunne utfylle hverandre og dermed gi en utvidet og mer nyansert forståelse av fortiden enn hva den allmenne politiske historien kunne gi. Mens Nicolaysen og hans generasjon begrenset seg til å studere byggverkene enkeltvis, la den etterfølgende forskergenerasjonen med Harry Fett i spissen vekt på å gi en samlet oversikt over utviklingen av den norske stein- og trearkitekturen i middelalderen og sammenhengen med den europeiske arkitektur (Lidén1981:2:9, Lidén 1996:147).

Med Harry Fett ble studiet av middelalderarkitekturen gjort til en del av kunsthistorien på grunn av hans introduksjon av den stilanalytiske eller stilkritiske metode som redskap i arbeidet med å sette monumentene inn i en typologisk/kronologisk sammenheng.

Utgangspunktet hans var stort sett det kunnskapsgrunnlaget som den forutgående forskergenerasjonen av arkitekter hadde lagt ved sine oppmålinger av middelalderkirker i siste halvdel av 1800-tallet. Fetts stilanalyse omfattet grunnplantyper og tekniske og ornamentale detaljer. Når det gjaldt stilpåvirkning utenfra, skjelnet han ikke mellom by og land, eller mellom de forskjellige typer av kirker innenfor kirkehierarkiet. Han så sognekirker på landsbyga og domkirker som likverdige representanter for fremmede stilimpulser. Mellomkrigstidens forskning var derfor preget av forskere som fulgte den vei Harry Fett hadde staket ut. Med visse modifikasjoner delte forskere som for eksempel Johan Meyer, Fetts oppfatning av den norske middelalderarkitekturens utvikling i sin artikkel i "Norsk kunsthistorie" (1926). En annen forsker som Anders Bugge kom derimot med nye synspunkter, da han i 1933 skrev sin viktige artikkel om Kirkebygningene og deres utstyr i samleverket "Nordisk kultur". Den som metodisk sett sto nærmest Harry Fett var Roar Hauglid, mens en forsker som Gerhard Fischer var mindre opptatt av den stilkritiske metode. Kjennetegnet for denne generasjonen ble publikasjoner som Fetts verk om "Norges kirker i middelalderen" (1909), Johan Meyers artikler om norsk steinarkitektur og trearkitektur i "Norsk kunsthistorie" (1926), og Anders Bugges artikkel om Norge i bindet om "Kirkebygninger og deres utstyr" i samleverket "Nordisk kultur" (Lidén 1981:2:9-10, Lidén 1996: 147).

Forskerne som arbeidet med middelalderarkitektur i 1950-årene sto i en viss opposisjon til denne foregående forskergenerasjonen. Kritikken var at forgjengernes synteser var overfladiske og lettvinne, fordi realkunnskapen var for liten. Å finne svar på sentrale spørsmål som monumentenes datering og plassering innenfor en norsk og europeisk sammenheng ved hjelp av den stilanalytiske metoden mente mange var for subjektiv og upresis. Forskningen ble derfor i hovedsak basert på å innhente mer realkunnskap eller empiri ved å foreta mer inngående undersøkelser av monumentene. Arkitekturhistorikeren ble bygningsarkeolog. Resultatet ble en rekke bygningsarkeologiske undersøkelser. Arbeidet med verket "Norges kirker" ble igangsatt og Gerhard Fischer skrev sine monografier om Stavanger og Trondheim domkirker (Lidén 1983:101, Lidén 1996:148).). I et forsøk på å gjøre forskningen mer oversiktlig, prøvde man dels å introdusere arkeologiske metoder i bygningsforskningen, dels overføre eller adaptere den stilkritiske metoden til studiet av teknisk/konstruktive detaljer. Fremgangsmåten eller resonnementet var følgende: Utviklingen innenfor både stein- og trearkitekturen var preget av en rekke eksperimenter som resulterte i konstruksjonsmessige forbedringer. Der man fant varierende løsninger i forskjellige byggverk, kunne man ved å

vurdere graden av teknisk vellykkethet, stille opp en utviklingsrekke der den fullgode ”klassiske” løsningen representerte endepunktet. Av en slik rekke kunne man igjen utlede relative dateringer, fordi man mente at den vellykkede løsningen nødvendigvis ville komme etter den mindre vellykkede. Men selv om bygningsarkeologens hovedoppgave var og er å utrede enkeltmonumentenes bygningshistorie, ble sammenliknende studier stort sett det samme målet som for stilanalytikerens: å utrede de innbyrdes forbindelser mellom en større eller mindre gruppe bygninger med tanke på å datere dem i forhold til hverandre og vise deres avhengighetsforhold til hverandre. Bygningsarkeologene var stort sett tilfredse med undersøkelser som ga sikrere absolutte og relative dateringer i tillegg til påvisning av håndverksmessig forbindelse med andre bygninger (Lidén 1996:ibid.).

I mellomkrigstiden vokste det frem en type kunsthistorisk forskning som ble et såkalt paradigmeskifte innen kunsthistorien, der interessen for formstudier avtok og ble erstattet av en voksende interesse for studiet av kunstverkets meningsinnhold eller ikonografiske og ikonologiske studier. Sentralt innenfor denne forskningen var tysk amerikaneren Erwin Panofsky. Innen arkitekturhistorien fant dette paradigmeskiftet sted omtrent samtidig med generasjonsskiftet innen norsk arkitekturhistorisk forskning like etter siste verdenskrig. Skiftet kommer i 1942 med Richard Krautheimers artikkel ”Introduction to an Iconography of medieval Architecture I “Journal of the Warburg and Courtauld Institutes”, vol. V. Grunntanken bak arkitekturikonografisk forskning var at bygningens utforming ved siden av dets bygningsmateriale og rent praktiske og funksjonelle hensyn, var betinget av den symbolverdi den hadde, der symbolverdien utgjorde arkitekturens meningsinnhold. I norsk forskning har man innenfor denne retningen vært opptatt av å forklare meningen bak atypiske ledd ved bygninger. For eksempel er det gjort forsøk på å forklare den åttekantede koravslutningen eller oktogonen i domkirken i Trondheim. Metoden baserte seg på sammenliknende studier, men har som mål å få avgjort i hvor stor grad en bygning er ment å være en kopi av en annen bygning, for der igjen kunne avgjøre hvilken spesiell funksjon bygningen eller bygningsleddet hadde, og endelig på det grunnlaget kunne vurdere hvilket meningsinnhold bygningen var bærer av (Lidén 1996:150).

I følge Brendalsmo (2001:5-6) er det i løpet av de siste 15-20-årene vokst frem en større interesse blant norske middelalderarkeologer for å undersøke og diskutere middelalderkirker og kirkebygging i en kildemessig bredere sammenheng. I både den eldre og nyere kirkeforskningen har spørsmålet om hvem som bygde kirker i middelalderen vært en felles

problemstilling, men utgangspunktet har vært forskjellig. Brendalsmo mener (2001:5) at det er kirkehistorikernes utgangspunkt i skriftlige kilder som har drevet frem forskningen i Norge. Når forskere som for eksempel Rudolf Keyser, A. Chr. Bang og Kolrud, tok opp spørsmålet om byggherrer var det med utgangspunkt i de skriftlige kilder eller i (kirke-) historikernes konklusjoner. I de senere år er det gjort arbeider innen kirkeforskningen som ønsker å se kirkebyggingen i sammenheng med kirkestedet, kirkebyggeren(-e) og det omkringliggende landskapet, der forskerne hovedsakelig er arkeologer, som bl.a. Ebbe Nyborg, Jes Wienberg og Dagfinn Skre. Disse har hentet mye av sin inspirasjon fra tilsvarende forskningsmiljøer i Sverige, Danmark og England. Samtidig tar de opp en tradisjon etter Magnus Olsens avhandling "Ættegård og helligdom" fra 1926 ved å se kirkene i nær sammenheng med gården. Kildematerialet har hovedsakelig bestått av et bredt arkeologisk materiale, derav bygningsarkeologisk, supplert med utvalgte skriftlige kilder (Brendalsmo 2001:6).

I Norge innledes diskusjonen om hvem kirkebyggerne var med Dagfinn Skres mastergradsavhandling fra 1984, "Gård og kirke, Bygd og sogn" fra 1984. Her undersøker han som tidligere nevnt organiseringsmodeller og – enheter i middelalderens kirkebygging i Sør-Gudbrandsdalen ved å undersøke kirkestedets beliggenhet i mikroperspektiv, dvs. i forhold til gård og tun, og i makroperspektiv, dvs. i forhold til bosetningen i bygda. Her analyserer han gårdens økonomiske stilling, dvs. gården hvor kirkestedet ligger i tillegg til gårdens beliggenhet – sentralt eller perifert – i forhold til bosetningen i bygda. Gårdens økonomiske stilling vurderes av Skre (1988) på grunnlag av retrospektiv bruk av kilder som for eksempel skattematrikkelen av 1647. På bakgrunn av disse økonomisk-geografiske analyser sannsynlig gjør Skre (1988) hvordan kirkebyggeriet i det enkelte tilfellet er blitt organisert, dvs. hvorvidt det var enkeltmenn eller fellesskap som stod bak. Skre bygger hovedsakelig på Nyborgs (1979, 1986) hypoteser, og viser at de kan brukes på et østnorsk materiale. Etter Dagfinn Skre har flere norske forskere som bl.a. Jan Brendalsmo (1990, 1994), Ellen Høigård Hofseth (1990) og Hans-Emil Lidén (1986, 1987, 1995) tatt opp temaet (Ingvaldsen 1996:8).

Videre har premisset om at det å bygge kirker, især steinkirker, var meget kostbart, hatt stor innvirkning i diskusjonen om hvem som bygget kirker i middelalderen. Diskusjonen i Danmark, og dels Sverige må sees på bakgrunn av at nær samtlige kjente middelalderkirker der ble bygget i stein. Oppfatningen blant de fleste danske og svenske forskere er derfor at det å bygge i stein var ressurskrevende. En tilsvarende oppfatning finnes også innenfor norsk

kirkeforskning, men med den forskjellen at dette også gjelder for trekirkene. Hos Skre (1984) er oppfatningen at den viktigste forskjellen mellom de to nevnte byggherrer er deres økonomiske grunnlag, der stormannen var i stand til å bygge og vedlikeholde en kirke og underholde en prest alene mens mindre bønder eller bygda i fellesskap måtte gå sammen om dette. På bakgrunn av kostnadsspørsmålet argumenteres det derfor at steinkirkene i seg selv viser til svært velstående enkeltpersoner eller - grupper og trekirkene de mindre velstående (Brendalsmo 2001:9-10).

KAPITTEL 2.

KIRKEBYGGINGENS HISTORIE FRA CA. 950 TIL 1300 E. KR.

Den omfattende kirkebyggingen som generelt finner sted i Norge mellom 1150 og 1250 e. Kr. henger sammen med de forandringer som fant sted i samfunnsstrukturen som etablering av byer, kongemaktens styrking og konsolidering og ikke minst kirkens utvikling som samfunnsmakt (Ekroll 1997:11). Kristningen av landet førte gradvis til at lokalsamfunnene ble omorganisert og underordnet kongemakten med et nett av lokale menighetskirker, som i økende grad kom under kontroll av biskopene (Helle 1974; 31-32, Christie 1996:164-165 Christie 1998:123,). Den første generasjonen av kirker har etter alt å dømme vært enkle trekirker bygget en gang i misjonstiden som i løpet av 1100- og 1200-tallet ble erstattet med nye og mer solide kirkebygg. Byggingen av steinkirkene i Akershus begynner omtrent i midten av 1100-årene, og i løpet av 3-4 generasjoner har det trolig på det meste vært reist et 20-talls steinkirker, i hovedsak i de større bygdene (Christie:1:1969:21,24, 57; Lidén 2000:140).

2.1 Misjonstid ca. 950-1030/50 e. Kr.

Kirkebyggingens etablering i Norge knyttes generelt til de norske kongenes innføring av kristendommen i den såkalte misjonstiden, ca. 950-1030 e. Kr. De første kristne kongers kontakt med kongedømmet i Wessex i England, som Håkon den gode (935-961), Olav Tryggvason (995-1000) og Olav Haraldsson (1015-1030), hadde fått med seg biskoper og kunnskaper om hvordan et kongedømme kunne organiseres (Sigurðsson 1999:1:92-93). Som et ledd i troens spredning til folket på landsbygdene ble en utbygging av gudshus eller kirker ved siden av underhold og utdanning av presteskap nødvendig. De viktigste kildene man har om kirkebyggingen i misjonstiden er de såkalte kongesagaene og kristenrettene i de gammelnorske landskapslovene. Ifølge Snorre skal de kristne kongene ha reist en rekke kirker i det sørlige Norge. Imidlertid finner man den viktigste indikasjonen på en tidlig differensiert kirkestatus i "Den legendariske Olavs-sagaen", som forteller at Olav Haraldsson skal ha grunnlagt kirker i alle fylker og lagt gode prebender til dem, dvs. inntekter for prest og/eller kirkebygning. I samme saga står det at Olav også la jordegods med årlig avkastning verdt en mark brent sølv til kirker grunnlagt av Olav Tryggvason. Sagaene forteller dessuten at

stormenn fulgte kongens skikk. Et eksempel er Gudbrandsdalens mektige mann Dale Gudbrand som ble kristen og bygget en kirke som han doterte eller la jordegods til. Kongemakten var også den første og største byggherren for steinkirker. Gjennom kristningen av landet hadde kongen konfiskert jordegods fra slagne motstandere og brukt deler av dette til å etablere domkirker, klostre og lokalkirker i stein. De første steinkirkene ble bygget på midten av 1000-tallet på kongens gårder eller steder der kongen hadde kontroll, hvor der deres funksjon var knyttet til både kongen og biskopen. Sammen med kongens følge, hirden, reiste biskopene eller hirdbispene rundt i landet eller bodde på kongsgårdene inntil det ble opprettet regulære bispedømmer med faste bispeseter i slutten av 1000-tallet og i begynnelsen av 1100-tallet. Den første steinkirken man hører om ble bygget i 1040-årene i kongsgården i Trondheim av Magnus den gode (1035-1047). Videre bygget kong Harald Hardråde (1047-1066) Mariakirken ved sin kongsgård i Oslo. Hans etterfølger Olav Kyrre (1066-1093) satte i gang byggingen av to domkirker, henholdsvis Kristkirkene i Trondheim og Bergen (Anker & Havran 2005:82; Ekroll et al.:2000:18; Lidén 2000:138-139; Sigurðsson 1999:1:98; Smedberg 1973:126-127)

2.2 Tidlig- og høymiddelalder ca. 1030/50-1350 e. Kr.

Etter misjonstiden er kirkens maktgrunnlag gjennom de første 100 år i Norge, ca. 1030/50-1150 e. Kr. fremdeles avhengig av beskyttelse fra kongemakt og aristokrati. Antall kirker var fortsatt mindre, fordi selve kirkebygningen i sentralkirkens øyne var av mindre betydning. Generelt er kirken i denne perioden i liten grad engasjert i byggingen av kirker, men heller opptatt av å få bygget ut et nett av klerker som kunne ta seg av pastoralt arbeide som dåp, undervisning og sykepleie. Den kirkebygging som finner sted skjer på initiativ av privatpersoner som konger og stormenn, som etter lovtekstene reiser de såkalte fylkes- og hovedkirker på sine gårder. Fra 1150 og 1250 e. Kr. bygges de fleste romanske steinbygninger i hovedsak fortsatt av konger og lokalt aristokrati, men nå er også kirken kommet aktivt med i byggingen av steinkirker, spesielt i byer eller tettsteder. På landsbygden bygges det i løpet av samme periode flere mindre kirker av bønder og av og til av lokalbefolkningen i fellesskap. Disse kirkene var stort sett til for lokalsamfunnet og omtales i kildene som herads-, bygde- eller høgendeskirker (privatkirker) (Ekroll et al. 2000:16-18; Sigurðsson 1999:167-168; Skre 1995:177-178, 182-184; Smedberg 1973:127-128; Sveaas Andersen 1977:319-322).

Imidlertid snur utviklingen av den lokale kirkeorganisasjonens struktur fra midten av 1100-tallet og utover 1200-tallet med opprettelsen av bispedømmer i ulike landsdeler og med en

erkebiskop i Nidaros som øverste leder. Bakgrunnen for dette er den katolske kirkens ønske om å bli uavhengig administrativt og økonomisk fra verdslig innflytelse. Begynnelsen på den såkalte gregorianske reformpolitikken ble allerede utformet i den internasjonale kirken fra slutten av 1000-tallet. I Norge settes denne reformpolitikken ikke ut i livet før etter besøket av pavens legat Nicolaus Brekespear i 1152/1153 e. Kr. I bispedømmer og -seter som Oslo, Nidaros, Bergen, Stavanger og Hamar opprettet fra slutten av 1000-tallet og frem til midten av 1100-tallet, vokser et nett av såkalte menighets- eller sognekirker gradvis frem på landsbygden fra midten av 1100-tallet og utover i høymiddelalderen med faste geografiske grenser såkalte sogn. Sognene utgjorde kirkens administrative grunnenhet på landsbygda. Konsekvensen av denne utviklingen fører til at det i slutten 1100-tallet har oppstått en ny situasjon ved kirkene i landet, hvor sognefolket nå utgjør en ny gruppe av aktører med sine interesser å ivareta overfor sentralkirken, sogneprester og kirkenes eiere. Sognekirkesystemet utvikles imidlertid gradvis over en tidsperiode på ca. 200 år, fra ca. 1100 til 1300 e. Kr. (Sigurdsson 1999:98, 167-168; Skre 1984,15, 20). Ifølge arkeolog Dagfinn Skre (1996:95) viser en nærmere analyse av sognekirkesystemet at dette ikke var så homogent eller jevnbyrdig som man skulle forvente, men var mer sammensatt når det gjaldt kirkenes status eller funksjon ved siden av deres rettigheter, jordegods, forvaltning og økonomi, hvor forskjellene kan spores tilbake til en eldre kirkeordning før sognekirkesystemets tid.

2.3 Arkeologisk og historisk periode

Som innledningsvis nevnt vil jeg i hovedsak behandle tidsperioden mellom ca. 1150-1250 e. Kr. Grunnen er at de fleste steinkirker og trekirker i Norge i dette tidsrommet blir bygget. I kunsthistorien omtales denne perioden i Norge som den ”høyromanske perioden”, dvs. 1150-1250 e. Kr., hvor begrepet ”romansk” refererer til bygningenes stil eller form når det gjelder arkitektoniske bygningsledd som for eksempel portaler, vinduer og hvelv osv. I den etterfølgende perioden, den såkalte ”høygotiske perioden”, (ca. 1250-1350 e. Kr), bygges det ikke flere nye steinkirker innenfor denne stilarten i Akershus (Ekroll 1997:26, 29, 44-45). Siden det arkeologiske materialet befinner seg innenfor en historisk tidsramme hvor skriftlige kilder opptrer, vil jeg på bakgrunn av oppgavens tema og problemstilling, nødvendigvis komme inn på forhold som ligger både forut og bakover i tid hvis man skal kunne forklare hvorfor det ble bygget så få steinkirker i forhold til trekirker på Romerike i denne perioden. Jeg tenker her spesielt på det som går under betegnelsen ”egenkirkesystemet”, som generelt er det kirkemønsteret som dominerer på landsbygden fra misjonstid og inn i høymiddelalderen i Norge (ca. 950-1350 e. Kr.), og som gradvis blir ”fortrengt” av sognekirkesystemet.

KAPITTEL 3.

GEOGRAFI

3.1 Geografisk avgrensning

Romerike var fra forhistorisk tid et av de gamle folkeriker på Østlandet hvor store bygder på hver side av elvene Vorma og Glomma samt innsjøen Øyeren utgjorde tyngdepunktet, mens store skogområder som omga Romerike-sletten, dannet grenser mot tilstøtende distrikter. Langt mindre i utstrekning var Follo-landskapet på østsiden av Oslofjorden, dvs. landskapet mellom Oslofjorden og Bunnefjorden, med en mindre klar avgrensning i syd mot dagens Østfold Fylke, mens Asker- Bærum- Aker utgjorde et sluttet bygdelag omkring indre Oslofjord som var atskilt fra andre bygdelag av til dels store skogområder (Christie 1969:1:figur 2). Oslofjorden var landsdelens viktigste forbindelsesåre mot Syd-Skandinavia og Europa og bandt kystbygdene i fylket (Akershus) sammen med de øvrige bygdene på hver side av fjorden i syd. Follos topografi består videre av en lang og bratt kyststripe, og et oppsprukket grunnfjellsplatå oppfylt av store moreneavsetninger i sentrale områder som Ski/Ås-trinnet av raet fra innlandsisens tilbaketrekning. Vestregionen av Asker og Bærum er preget av en kalkrik berggrunn (kambriosilur) mellom en flikete kystlinje og høytliggende skogkledde åser med bratte kanter, mens Romerike med landets største leirjordslette hvor elvene Glomma og Vorma har sitt gjennomløp er omkranset av store barskoger med slake åser (Christie 1969:1:9; Ekroll 1997:194; Taugbøl 1992:22)

Hovedgrunnen til vårt valg av Romerike som geografisk undersøkelsesområde i denne oppgaven er så vidt vi vet at ingen forfatter eller forsker har gjort en bredere undersøkelse i dette geografiske området med hensyn til kirkenes ulike byggemåter og hvorfor trekirkene eller stavkirkene som i landet for øvrig dominerte kirkebyggingen der i middelalderen. Selv om arkeologer som Sigrid og Håkon Christie riktignok omtaler emnet i serien ”Norges Kirker” bind 1 (Akershus Fylke) gjør de dette ut i fra årsaker som økonomi og trebyggingstradisjon (Christie 1969:1:21, 24-26). Det som på den annen side har vært en minst like viktig grunn i vårt valg av Romerike som geografisk undersøkelsesområde er Dagfinn Skres doktorgradsavhandling fra 1996 om ”Herredømmet. Bosetning og besittelse på Romerike 200-1350 e. Kr.,” hvor han i sitt forsøk på å ”rekonstruere” aristokratiets

jordegodsutvikling og -besittelse over en tidsperiode på ca. 1000 år, bl.a. har beregnet de økonomiske størrelsene til 37 gårder hvor de sto tre- og steinkirker i middelalderen.

3.2 Materiale

Som tidligere nevnt finnes det ifølge Christie (1969:1:21) beretninger om 62 middelalderkirker i Akershus hvorav 19 med sikkerhet var bygget i stein. Når det gjelder antallet trekirker regner han med at det har vært dobbelt så mange eller ca. 40. Han ser heller ikke bort fra at flere kirker kan ha vært bygget i stein og tre, da det ble bygget og revet kirker gjennom hele middelalderen. Et datert kart over kirketettheten i Norge finnes ikke i dag, fordi et slikt arbeid krever en omfattende forskning, og dessuten vil den informasjonen som tross alt foreligger uansett ikke kunne gi et bilde på hvilke kirker som fantes til enhver tid. Det eldste kart (Lidén 1986:figur 1) som foreligger og som viser en slags "totaloversikt" over fordelingen av steinkirker og trekirker i Sør-Norge i middelalderen er en rekonstruksjon som bygger på kunsthistorikeren og forfatteren Lorentz Dietrichsons (1834-1937) kirkefortegnelse og hans bok om "De norske stavkirker" fra 1892. Ifølge arkeolog Hans-Emil Lidén (1986:94-95) kan kartet egentlig ikke tidfestes siden vi ikke vet om kartet var ment å vise kirketettheten i Sør-Norge før Svartedauden eller situasjonen i slutten av middelalderen. Lidén er av den oppfatning at det kunne ha vært tegnet minst 5 kart, hvor: ett viste situasjonen rundt år 1100 e. Kr. da første generasjon av kirker fortsatt sto, ett fra tiden rundt år 1200 e. Kr. da den store byggeperioden nærmet seg slutten, ett fra tiden rundt 1350 e. Kr. hvor antakeligvis det maksimale antallet kirker sto, ett fra tiden etter Svartedauden som viste innskrekingene og til slutt situasjonen etter innføringen av reformasjonen. M.a.o. vet vi for lite om hvilke kirker som fantes til enhver tid (ibid.)

3.3 Tre/stavkirker

Som i øvrige landskap innenfor Akershus er ingen av trekirkene på Romerike i behold, og bortsett fra tre planker som stammer fra stavkirken på Imshaug gård i Sørums kommun er trekirkene sporløst forsvunnet. Selv om vi heller ikke vet når trekirkene ble bygget gir likevel skriftelige kilder som kirkeregnskaper opplysninger om flere middelalderske trekirker på Romerike som fikk stå inn på 1600-tallet. Kirkeregnskapene som går tilbake til 1620-årene forteller ifølge Christie (1969:1:21) at det på den tiden fantes 6 reisverkskirker i Akershus (reisverk: veggkonstruksjon bestående av loddrette planker eller stokker, også omtalt som bindingsverk, som i motsetning til lafteverk hvor planker eller stokker ligger horisontalt), som etter beskrivelsene synes å ha opprinnelse fra middelalderen. Bortsett fra Oppedgård

tre/stavkirke som lå i Follo lå øvrige tre/stavkirker som Ullensaker, Hovin, Bjerke, Hurdal og Feiring på Romerike. I tillegg fantes det 3 trekirker som Blaker, Gjerdrum og Holter på Romerike hvor beskrivelsene ifølge Christie (ibid.) tyder på at de var oppført av reisverk (Christie 1969:1:figur 2). Med stavkirken som sto på Imshaug gård har vi altså skriftlige kilder om 9 trekirker fra middelalderen på Romerike hvor trolig 6 kan karakteriseres som ”sikre” stavkirker og 3 som ”mindre sikre” eller potensielle stavkirker. I denne oppgaven skal vi velge ut 5 av dem sammen med 5 steinkirker på Romerike som trolig ble bygget innenfor den mest aktive byggeperiode i Norge i middelalderen mellom ca. 1150-1250 e. Kr, for deretter å se hvilke gårder de eventuelt hørte til eller ble bygget på.

Som nevnt vet vi ikke sikkert når disse tre/stavkirkene ble bygget, men det er likevel en sannsynlighet for at tre/stavkirkene opprinnelig hørte til andre generasjon av stavkirker som erstattet tidligere trekirker på stedet, enten stavkirker eller såkalte stolpekirker fra misjonstiden (ca. 950-1030/50 e. Kr.) på 1100- og 1200-tallet. Stolpekirkene, dvs. kirker hvor veggstolpene var satt ned i hull i bakken, var i særlig grad utsatt for råte, noe som førte til at kirkene måtte fornyes etter noen tiår (Anker & Havran 2005:14; Christie 1969:1:16, 1981:1:188, Christie 1996:160-161, Ekroll 1997:26-27).

Går vi tilbake til de 3 bevarte plankene fra Imshaug kirke utgjorde en av de en sideportal med utvendig halvsøyle langs den ene siden som vendte inn mot åpningen. Hele utsiden er dekket med utskjæringer i dragfigurer satt inn i en oppadgående planteranke. De to andre plankene har plan innside og svakt krummet utside, og hører til en type veggtiler (bordvegg) som var vanlig på 1100-tallet. Ornamentikken plasserer også kirken i den tidligste gruppen av stavkirker fra 1100-tallet. Når det gjelder de øvrige tre/stavkirkene på Romerike hadde alle den enkle planform som er karakteristisk og felles for både stein- og trekirkene i denne delen av landet: rektangulært skip og smalere kor (Christie 1969:1:21-22). Ut over dette vet vi egentlig ikke hvordan tre/stavkirkene så ut på Romerike. Det vi vet fra de 28 ”bevarte” stavkirkene som finnes i landet i dag er at de ikke var helt like eller utgjorde en ensartet gruppe, men i stedet varierte med hensyn til utforming, utførelse og konstruktive løsninger. De 28 stavkirkene deles vanligvis inn i fire hovedtyper etter visse konstruktive fellestrekk som: enkle kirker, møretypen (Møre kirker), midtmastkirker og kirker med indre reisning (Anker & Havran 2005:12, 28-29; Christie 1981:1:139). Ifølge kunsthistoriker og stavkirkeforsker Roar Hauglid (1980:156) skal 80-90 % av de norske stavkirkene i middelalderen vært av den enkle typen, dvs. små og enskipete kirker med bare skip og kor

som de sentrale bygningsledd, slik som for eksempel Holtålen/Haltdalen kirke som delvis er rekonstruert og ble gjenreist på Sverresborg i 1937 ved Trøndelag Folkemuseum (Anker & Havran:ibid.). Arkeolog Håkon Christie (1981:1:140-141) er av samme oppfatning, men i motsetning til Hauglid tallfester han dette ikke på noen måte.

3.4 Steinkirker – datering og arkitektur

Romerikes andel av Akershus opprinnelige 21 steinkirker ble 11, mens øvrige landskaper som Asker-Bærum-Aker og Follo fikk hhv. 5 hver (Christie 1969:1:16; Ekroll 1997:194,196-197). Av Romerikes 11 steinkirker står fortsatt 7 som: Sørums, Frogner, Skedsmo, Lørenskog, Nes, Eidsvoll og Enebakk kirker. Selv om Nes kirke ble ødelagt av en brann i 1854 står dens murer bevart i full høyde. Av de 4 resterende ble Ullensaker kirke tatt av leiras i andre halvdel av 1400-tallet. Etter lokale opplysninger var steinkirken delvis bygget med kvaderstein og taket dekket med blyplater. Da Romerike i tidlig historisk tid var delt i tre administrative deler eller såkalte tridjunger, var den sammen med Sørums og Nes kirker tridjungskirke eller såkalt hovedkirke for den midtre delen av Romerike. Asak kirke ble brannherjet på slutten av 1500-tallet og oppgitt, men er sammen med Nes kirke blitt arkeologisk undersøkt. Videre ble Nannestad kirke tapt ved riving og bygget opp igjen i samme form, men noe større i 1692-1693, mens Nittedal kirke ble revet i 1868 (Christie 1969:1:10, 26; Ekroll 1997:194, 198-2001). De gjenværende steinkirkene er i løpet av århundrene som har gått blitt utsatt for store forandringer. Dette har særlig gått ut over korbuer, portaler og vinduer. Bevarte murer er i de fleste tilfeller overdekket med tykke pusslag som begrenser en dypere studie av murverk og håndverk. Likevel har det vært mulig å foreta detaljerte bygningsundersøkelser som delvis er blitt supplert med utgravinger i kirker som bla Nesodden, Enebakk, Frogner, Lørenskog, Nes og Eidsvoll. Dessuten er det gjort en arkeologisk utgraving av Asak kirkeruin i Skedsmo, og ruinene av Nittedal kirke under den nåværende kirke er delvis blitt undersøkt (Christie 1969:1:30).

Når det gjelder steinkirkenes planform er de som de fleste norske sognekirker bygget over en enkel planform med et rektangulært skip og et smalere rettavsluttet kor. Unntaket på Romerike er Asak kirke som bare besto av et rom uten et utskilt kor som eget bygningsledd (Christie 1969:1:30, 54). Steinkirkene på Romerike ved siden av Asker og Bærum representerer flere forskjellige typer, men de er preget av samme håndverk som er karakteristisk for de større romanske kirkebygg i Oslo og Hamar bispedømme, noe som viser at de tilhørte samme byggemiljø. Mest sannsynlig fungerte Oslo bispesete som en sentral for

byggingen av steinkirker i bispedømmet ved at bygghytten eller byggmiljøet ved at Halvardskirken i Oslo var opplæringssenter for byggmestre og håndverkere som i sin tur sto for byggingen av steinkirker rundt om i bispedømmet (Christie 1969:1:50, 52). Når det videre gjelder kirkenes alder er det ikke mulig å tidfeste dette nøyaktig, men ut i fra Halvardskirkens arkitektoniske særpreg når det gjelder muremåte, materialbruk og former i muråpninger lar det seg likevel gjøre å datere kirkene på Romerike innenfor en forholdsvis avgrenset tidsperiode. I utgangpunktet er middelalderens steinbygninger tradisjonelt sett delt inn i to grupper etter hvilken tid de er oppført. Generelt hører bygninger som ble oppført på 1100-tallet og i begynnelsen av 1200-tallet til den såkalte romanske periode, mens bygninger fra andre halvdel av 1200-tallet og utover i middelalderen hører til den gotiske periode. Betegnelsene refererer til bygningenes stilpreg når det gjelder ornamentale detaljer og formen på arkitektoniske bygningsledd som portaler, vinduer, buer, hvelv og pilarer osv. Det er verdt å merke seg at de to begrepene er lite presise i dateringsøyemed. For eksempel ble det bygget ”romansk” langt inn på 1200-tallet, mens det i Trondheims domkirke finnes fullt utviklede gotiske former i slutten på 1100-tallet. Romansk arkitektur kjennetegnes generelt av rundbuer, kryss- og tønnehvelv og en tung og massiv konstruksjon, hvor overveiende del er bevarte kirker. Når det endelig gjelder middelalderens muremåter med såkalt bruddsteinsmurverk deles denne inn i to typer. En tidlig type fra 1100-tallet hvor mursteinenes spalteflate er liggende, noe som gir lave og jevne skift, og en senere type fra 1200- og 1300-tallet hvor spalteflaten er reist på høykant eller ”på flasken”, som gir en høyreist, men uregelmessig kontur eller skift. Den siste typen er en teknisk utvikling og knyttes ikke til bygningens stil, men pga. at tidsskillet mellom de to typene ”faller sammen” med tidspunktet for overgangen fra romansk til gotisk stil, kalles de to murverkstypene for henholdsvis romansk og gotisk (Lidén 1976:11, 37-40; Lucie-Smith 1984:165, 167).

Går vi tilbake til Domkirken eller Halvardskirken i Oslo ble denne bygget som en romansk steinbasilika for bispesetet der i første halvdel av 1100-tallet. Denne måten å bygge på beholdt sine særpreg langt inn på 1200-tallet. Omkring midten av dette århundret begynte vinduer og portaler å preges av såkalte gotiske stilformer som bl.a. spissbuer, ribbehvelv og strebebuer, og mot slutten av århundret ble arkitektoniske detaljer hugget i kleber istedenfor kalkstein i Oslo-kirkene, noe som tyder på at Oslo-skolen (byggemiljøet) hadde utviklet sin klebergotikk. Imidlertid vant ikke kleberstein som byggemateriale innpass i den gruppe kirker som ble reist på Romerike og i Asker og Bærum, og siden heller ikke gotiske detaljer og stiltrekk kan spores i disse kirkene i det hele tatt, ser det derfor ut til at steinkirkebyggingen i disse

landskapene foregikk i hundreårsperioden fra 1150 til 1250 . Kr. (Christie 1969:1:24; 52-53; Lucie-Smith 1984:75).

Ut i fra det ovenstående må utvelgelsen av kirkene eller vårt arkeologiske materiale baseres ut fra følgende kriterier:

- 1) De tre/stavkirker og steinkirker som vi skal sammenlikne hverandre med må være bygget i noenlunde samme tidsrom, dvs. mellom ca. 1150 og 1250 e. Kr, som var den mest aktive byggeperioden i Norge i middelalderen.
- 2) Kirkene må geografisk være lokalisert i nærheten av hverandre, dvs. helst innenfor samme bygd eller kirkedistrikt/sogn.

Når det gjelder første kriterium gikk det frem ovenfor at de fleste stein- og trekirker i Norge trolig ble bygget innenfor en periode på ca. 100 år, dvs. mellom ca. 1150 og 1250. e. Kr. Når det gjelder andre kriterium er det bortsett fra bygder som Vesttorp (Nannestad) og Skaun (Sørum) vi finner både tre- og steinkirker innenfor samme bygd ut i fra det arkeologiske materialet vi operer med, dvs. 9 trekirker og 11 steinkirker. Kirkenes ”samløkalisering” i forhold til deres byggemateriale ”forvanskes” videre av at vi med hensyn til oppgavens omfang må velge ut 5 kirker i 2 materialgrupper, hvor 6 av 9 trekirker ut i fra beskrivelsene kan tolkes som ”sikre” stavkirker, og 3 steinkirker som Ullensaker, Sørum og Nes, riktignok bygget av enkeltindivider, men hadde en annen funksjon innenfor større geografiske deler av Romerike enn privatkirkene som generelt var ment for den enkelte familie eller slekt i middelalderen Vårt arkeologiske materiale er derfor lokalisert over et større geografisk område i forhold til deres ulike byggemåter. På bakgrunn av dette har vi valgt ut følgende arkeologiske materiale eller tre/stavkirker som: **Bjerke, Blaker, Holter, Hovin og Imshaug,** og steinkirker som: **Asak, Frogner, Lørenskog, Nannestad og Skedsmo,** som stort sett er lokalisert innenfor de sentrale delene av Romerike (Christie 1969:1:figur 2; Skre 1996:figur 3).

KAPITTEL 4.

METODE

4.1 Gård og kirke/kirkested – definisjoner

Oppføringen av kirker krevde ressurser i form av arbeidskraft, penger og materiale og siden gården utgjorde den økonomiske enheten i bygdesamfunnet, kom derfor de fleste kirker til å ligge i tilknytning til en gård. Ifølge arkeolog Jan Brendalsmo (2001:85) er hovedkriteriet for at en middelalderkirke skal kunne sies å være reist på en gård at den må kunne lokaliseres innenfor den gitte navnegårdens grenser, og at gården må ha vært i drift da den ble bygget i den forstand at gården verken lå økonomisk eller demografisk øde. Videre er definisjon av begrepet ”gård” viktig alt etter hvilke forhold vi ønsker å vurdere ved den. Er det for eksempel dets navn, fysiske, økonomiske, juridiske eller sosiale sider som er gjenstand for vurdering. I denne oppgaven har vi valgt å bruke definisjonen til Brendalsmo (2001:77): ”En gård i historisk tid kan defineres som et navngitt landskap, fysisk avgrenset fra andre tilsvarende landskap og fellesområder ved anerkjente grenser, hvis beboere har sitt viktigste fysiske og åndelige overlevelsesgrunnlag i dette landskapet, hvor den viktigste ervervsstrategien er utnyttelse av jord og plantevekster og hvis bosetningsenhet er av permanent karakter innenfor dette landskapet”. Definisjonen av en slik gård betegner han som en navnegård, som skiller seg fra et bruk ved å være juridisk selvstendig. Som det vil gå frem av oppgaven vil de fleste navnegårder på Romerike som vi undersøker være delte i flere driftsmessig og økonomisk likeverdige enheter eller bruk. Dette vil likevel ikke få noen betydning for vår problemstilling, da brukene juridisk fortsatt hørte til samme navnegård i middelalderen. På den annen side ligger det implisitt i definisjonen til Brendalsmo en økonomisk side ved navnegården som vi bl.a. vil vurdere nøyer i vårt arbeide med å identifisere kirkebyggerne/eierne i vårt område. Til slutt ønsker vi også å bruke hans definisjon av begrepet kirkested på lokalitetene hvor det en gang sto og fortsatt står kirker fra middelalderen. Ifølge Brendalsmo (2001:49) skal begrepet forstås som: ”en allmenn betegnelse på lokaliteten for en religiøs bygning, uavhengig av dens fysiske størrelse, byggemateriale eller kirkerettslige status.” Dette gjør han, fordi han ønsker å fokusere på at kirkene i seg selv ikke er det primære analyseobjekt, men at selve bygningen bare er en kilde av flere. Dermed mener han (ibid.) at tyngdepunktet også språklig blir flyttet over på lokaliteten eller selve stedet der den religiøse bygningen ble reist, og som i sin tur gir et

bredere grunnlag for å diskutere hvem som bygde kirkene, noe som vi også senere skal gjøre i denne oppgaven.

4.2 Datering og lokalisering av kirker/kirkested – gård

Som det vil gå frem av neste kapittel vil de fleste middelalderkirker/kirkesteder som vi har valgt ut på Romerike kunne lokaliseres til en bestemt gård eller gårdsenhet både navnemessig og topografisk. Kirkestedenes gårdstilknytning og datering skjer i hovedsak på bakgrunn av skriftlige kilder, men i enkelte tilfeller også ved hjelp av arkeologisk materiale som førkristne graver eller gravhauger. Når det gjelder nøyaktige dateringer for kirkestedenes etableringer er dette ikke mulig, siden de skriftlige kilder generelt ikke går lenger tilbake enn 13- og 1400-tallet. Imidlertid er en slik datering ikke nødvendig, da vi må regne med at de fleste kirkesteder sannsynligvis var etablert før den tid, dvs. i tidlig- eller høymiddelalder (1030/50-1350 e. Kr). I denne sammenheng så vi at steinkirkene og tre/stavkirkene på Romerike sannsynligvis ble bygget i perioden mellom 1150 og 1250 e. Kr. Videre en sentral kilde i vårt arbeid med å lokalisere kirkestedene til bestemte gårder på Romerike er Magnus Olsens ”Ættegård og helligdom” fra 1926. Ifølge Olsen (1926:200) viser kildene fra de to siste århundrene av middelalderen at landet var inndelt i ca. 950 kirkesogn (Bohuslän, Jämtland og Härjedalen ikke medregnet). Av disse hadde ca. 850 navn etter gården kirken/kirkestedet lå på, mens de resterende (ca. 100) hadde navn etter bygden. En annen viktig kilde til opplysninger om kirker og sogn på Romerike som vi skal benytte oss mye av er Oluf Ryghs bok om ”Norske gaardsnavne” fra 1898, som i hovedsak bygger på diplomer som ”Diplomatarium Norvegicum” (kildesamling av norsk brev og dokumenter fra den eldste tid til ca. 1570) i tillegg til biskop Øystein Aslaksons jordebok, kalt røde boken (RB) fra 1390-årene. Den såkalte rødeboken (RB) er en fullstendig jordebok over godssamlingene til kirker og institusjoner i Oslo bispedømme, men bygger i sin helhet på en eldre jordebok som biskop Helges jordebok fra 1316 (Skre 1996:84). Ut over dette vil vi benytte oss av forskjellig lokalhistorisk litteratur i tillegg til arkeologisk litteratur, især arbeidene til Sigrud og Håkon Christie i Akershus Fylke (1969) ved siden av Dagfinn Skre (1996) og Jan Brendalsmo (2001). Endelig vil vi bruke Riksantikvarens database: ”Askeladden” for geografisk å fastlå om kirken/kirkestedet lå på gårdens grunn i de tilfeller det finnes rester etter eller beretninger om gravminner på gården. Der hvor det er mulig vil vi derfor benytte oss av kriteriet til Brendalsmo (2001:77) som slår fast at hvis en kirke skal kunne defineres som reist på et gårdstun, må den belegges å være i topografisk nærhet til førkristne graver innenfor en maksimumsavstand på ca. 100 meter.

4.3 Gårdenes (kirkenes) økonomiske størrelser – bygd/sogn

Etter at vi har knyttet de fleste kirker/kirkesteder til en gård blir neste skritt å vurdere gårdenes økonomiske stilling i forhold til andre omkringliggende gårder i bygden eller sognet (kirkedistriktet) de hørte til. Generelt er bygdene på Romerike skilt av topografiske markører som elver, åser og skogsstrekninger. Når det gjelder det geografiske forholdet mellom bygd og sogn på Romerike er hovedmønsteret at sognegrensene bare delvis følger de gamle bygdegrensene. Det hender at en bygd er delt i flere sogn, og en sjelden gang at et sogn også omfatter deler av to forskjellige bygder. I et par tilfeller faller likevel sognets grenser sammen med bygdens grenser (Skre 1996:174). Etter vurderingen av gårdenes økonomiske stilling må gårdenes geografiske beliggenhet vurderes i forhold til hverandre og øvrig bosetning i bygden/sognet. Hensikten med dette er å se om det finnes en struktur i bosetningen som indikerer at gårdene med kirker/kirkesteder kan ha vært stor- eller setegårder innenfor større godssamlinger eller utgjort gamle sentra i bygdene de hørte til. Imidlertid er dette et komplekst og tidkrevende arbeid, og vi vil derfor i hovedsak benytte oss av den forskning som er gjort av arkeolog Dagfinn Skre i de sentrale deler av Romerike. I sitt doktorgradsarbeid: "Herredømmet, Bosetning og besittelse på Romerike 200-1350 e. Kr.," har Skre retrospektivt beregnet og vurdert de økonomiske verdiene til 37 gårder på Romerike hvor det lå kirker i høymiddelalderen. Når gjelder hans geografiske undersøkelser på Romerike forsøker han å "rekonstruere" jordegodsbesittelsen til det lokale aristokratiet på Romerike i et tidsperspektiv på over 1100 år, fra yngre romersk jernalder til høymiddelalderen (Skre 1996:1-2). Utgangspunktet for Skres geografiske undersøkelser er skriftlige kilder som viser at ansamlinger av store heleide gårder i de større bygdene på Romerike, opprinnelig i privat og verdslig eie, i løpet av høymiddelalderen kom i lokal- eller sentralkirkelig eie. Ifølge Skre (1996:171-172, 195) var gårder med kirker spesielt attraktive for kirken som institusjon i middelalderen, da retten over kirken ofte fulgte gården. I de fleste ansamlinger av gårder på Romerike finner Skre også en kirke, som regel på en av de største gårdene. Gjennom å plukke ut kirkestedene på kartet finner han at det omkring de fleste kirkesteder ligger heleide gårder som oftest i de beste jordbruksstrøk. I omgivelsene rundt disse igjen ligger også mange mindre gårder. Skre aner derfor en indikasjon på styrt bosetning, hvor gårder med kirker/kirkested var sentrale gårder for lokale jordherrer, og at konsentrasjonen av gårder omkring kirkestedene er rester etter deres jordegods, som har kommet ut av deres besittelse og inn i større kirkelige godssamlinger (ibid.) I vår analyse og identifikasjon av kirkenes byggherrer vil også her bruke deler av hans arbeider som er gjort på Romerike, spesielt hans topografiske undersøkelser som er gjort i de bygdene hvor

tre/stavkirken sto og hvor han ved hjelp av arkeologiske kilder som gravfunn- og gravminner og ulike jordebøker forsøker å lokalisere mulige storgårder eller gamle sentra i disse bygdene (Skre 1996:525-540, 564-572, 590-592). Ved å identifisere mulige byggherrer eller eiere får vi videre en indikasjon hvordan kirkebyggingen kan ha blitt organisert på de gårdene kirkene ble bygget, dvs. om det var enkeltmenn eller felleskap som stod bak byggingen av kirkene. Det er dette Skre gjør i sin magistergradsavhandling fra 1984: "Gård og Kirke, Bygd og Sogn," hvor han første gang bruker sin økonomisk-geografiske analysemetode i Sør-Gudbrandsdalen. Han undersøker her som på Romerike kirkestedets beliggenhet i mikroperspektiv, dvs. i forhold til gård og tun samt i makroperspektiv, dvs. i forhold til bosetningen i bygda, for å se om gårdenes kirker/kirkested ligger sentralt eller usentralt i forhold til bosetningen i bygda.

4.4 Gårdenes (kirkenes) bruksverdi – landskyld som økonomisk målestokk og bruk av retrospektiv metode

For å kunne vurdere den økonomiske størrelsen på gårder hvor det lå kirker i middelalderen må vi ta utgangspunkt i gårdenes produksjon eller det gårdenes jordegods ga i avkastning, da gården utgjorde den eneste driftsøkonomiske enheten for folk flest i middelalderen. Fra høymiddelalderen av ble all jord som lå under gårdene skyldsatt mer eller mindre ved offentlig taksering, og skyldleie- og leidesystemet kan følges bakover i tid til omkring 1200 e. Kr. I denne sammenhengen er det landskylden som er den primære målestokk for gårdenes økonomiske status og størrelser i forhold til hverandre (Ingvaldsen 1996:20). Landskylden var opprinnelig den årlige avgiften som en leilending skulle betale til jordeieren for bruksretten av jorden hans, og en gård kunne ha flere eiere som fikk landsskyld alt etter hvor stor part eller del de eide i gården. Landskylden ble videre fastsatt med utgangspunkt i avkastningen av gårdens dyrkede innmark, og utgjorde ca. 1/6 av brutto avkastning. Likevel det viktigste ved å bruke landskylden som økonomisk målestokk er at vi også får et relativt bilde av gårdseiernes sosiale status, da vi må regne med at større eller store gårder generelt ga større avkastninger og dermed større økonomiske ressurser som gårdens eier kunne råde over. Forskjeller i gårdsstørrelse må derfor på tilsvarende vis generelt vise til forskjeller i sosial og økonomisk status hos gårdenes eiere. Imidlertid må det understrekes at det ikke kan settes et 1:1- forhold mellom en gårds landskyld og beboernes status. For det første finnes det generelt ingen direkte opplysninger i samtidige skriftlige kilder som forteller om gårdseiernes sosiale status. For det andre kan vi heller ikke med sikkerhet vite om storgårder var en sentral- eller hovedgård i et større gårdskompleks eller en frittstående storgård. På den annen side kan en

gård der landskylden står oppgitt som liten ha ligget øde i seinmiddelalderen slik at landskylden i senere skattematrikler blir påfallende lav eller gården kan opprinnelig ha vært en del av et større gårdskompleks som senere er blitt skilt ut i forbindelse med byggingen av kirken på gården. Selv om slike feilkilder forekommer må likevel landskylden på et relativt kvantitativt grunnlag kunne sies å gi et minsteuttrykk for gårdeiernes sosiale status, da gården som nevnt generelt var den økonomiske forutsetningen for at kirkebyggingen kunne finne sted (Brendalsmo 1997:104, 2001:71; Anker 2001:101).

Kildekritikk: Hvordan kan vi så få et tallmessig uttrykk for gårdenes produksjon på 1100- og 1200-tallet når de eldste skriftlige kildene vi har tilgjengelighet til går tilbake til slutten av 1300-tallet? Beregninger av antatt landskyld tar utgangspunkt i den såkalte retrospektive metode, en metode som agrarhistoriker Andreas Holmsen (1906-1989) presenterte teoretisk i 1941, og som senere bl.a. ble brukt i ”Det nordiske ødegårdsprosjektet” på 1970-tallet til å kartlegge eiendomsforhold i tiden forut for de eldste bevarte skriftlige kilder. Kortfattet går metoden ut på å sammenlikne forskjellige kilders opplysninger fra middelalderen som for eksempel tiendeoppgaver og landskyld med skattematrikler fra 1647 og 1661, da det forutsettes at det norske jordbrukssystemet over tid var relativt stabilt. På den måten gir beregningene en pekepinn om hvordan de eldre økonomiske forhold kan ha vært (Anker, 2000:100; Ingvaldsen 1996:20). Når det gjelder landskyldberegningene som er gjort av gårdskirkene på Romerike har Skre ved siden av ulike jordebøker og regnskap fra 15-, 16,- og 1700-tallet i hovedsak sammenliknet biskop Øysteins jordebok eller Røde boken (RB) fra 1390-årene med skattematrikkelen av 1647 (Skre 1996:84-86). Det som på den annen side kan innvendes mot bruken av retrospektiv metode er at resultatene eller tallene den genererer er altfor usikre og ikke kan brukes til å si noe konkret om eldre økonomiske forhold. Vi vet for eksempel at det generelt foregikk et voldsomt landskyldfall i forbindelse med den demografiske krisen i Norge i seinmiddelalderen. På Østlandet sank for eksempel landskylda i gjennomsnitt til 30 %, eller kanskje så mye som til 20 % hvis man regner med gårder som ble lagt øde. Vi må likevel regne med at landskylden over tid ble opp - eller nedjustert relativt likt for gårder som var lokalisert innenfor samme sogn eller bygd, da jordeiernes inntekter fra midten av 1400-tallet så smått begynte å øke igjen, og især fra midten av 1500-tallet, da gjenrydding av ødegårder kom i gang for alvor (Ersland & Sandvik 1999:58-60, 63; Nedkvitne & Norseng 2000:343, 346-347, 351). Vi må derfor regne med at skattematrikkelen av 1647 slik sett gir et forholdsvis riktig bilde av gårdenes økonomiske størrelser innbyrdes i de sogn og bygder vi undersøker på Romerike.

KAPITTEL 5.

ANALYSE AV KIRKESTEDER OG KIRKEBYGG

5.1 Resultat over kirkenes/kirkestedenes lokalisering og datering på Romerike

Som det gikk frem av foregående kapittel (jf. av. 4.1) var de fleste kirker i Norge i middelalderen tilknyttet en gård siden denne generelt var en økonomisk forutsetning for at kirkebyggingen kunne finne sted. Vi ville derfor se om vi ved hjelp av skriftlige og arkeologiske kilder kunne lokalisere kirkene i vår undersøkelse til hver sin gård, dvs. innenfor gårdens grunn eller tun slik at vi i neste omgang kunne vurdere gårdenes økonomiske størrelser eller hvor stor avkastning deres jord ga i forhold til hverandre. Resultatet ble følgende: (jf. appendiks).

Gård/kirke, gnr., sted	Materiale	Inventar	Gravminne/gravfunn
Bjørke, gnr. 151-152, Vest-Torp (Nannestad)	Tre	Døpefont	Nei.
Foss/Blaker, gnr. 75-76, Blaker (Aurskog-Høland)	Tre	Døpefont	Ja, flere gravhauger på gårdens grunn som er tapt i ettertid. Ingen funn.
Holter, gnr. 59-60, Nord-Læm (Nannestad)	Tre	Nei	Ja, flere gravhauger og funn som alle er tapt i ettertid
Hovin, gnr. 138-141, Jassheim (Ullensaker)	Tre	Nei	Ja, rester 1 gravhaug, funn fra Romertid/Folkev.tid
Imshaug, gnr. 29, Øystra Skaun (Sørum)	Tre	Nei	Nei
Asak, gnr. 5-9, Gjoleid (Skedsmo)	Stein	Deler av klokke	Ja, flere gravhauger på gårdens grunn som er tapt i ettertid. Flere registrerte funn fra vikingtid, såkalte ryttergraver
Frogner, gnr. 73-74, Gauteid (Sørum)	Stein		Nei, men funn fra Romertid/Folkevandringstid og Vikingtid
Hammer/Lørenskog, gnr. 111, Gjoleid (Lørenskog)	Stein	Skulptur	Nei
Nannestad, gnr. 26, Vest-Torp (Nannestad)	Stein	Døpefont	Nei
Nordvollen, Kirkevollen/Skedsmo, gnr. 21-22, Gjoleid (Skedsmo)	Stein	Døpefont, skulptur, klokke	Nei

Figur 3. Tabell over kirkenes/kirkestedenes gårdslokalisering i tillegg til tidligere gravfunn og lokalisering av gravminner på gårdenes grunn.

Kommentar til tabellen: I hovedsak knyttet kilder som Diplomatrium Norvegicum og biskop Øystein jordebok fra 1300 og 1400-tallet (Røde boka) nesten de fleste kirker til hver sin gård, dvs. at de navnemessig lå innenfor gårdens grenser (jf. appendiks). En viktig indikasjon på dette var at sognene (kirkedistrikt som en bestemt kirke hørte til) hadde navnet til gårdene som kirkene lå på og ikke etter bygden. Det eneste unntaket var Lørenskog kirke hvor sognet og kirken har navn etter bygden Lørenskog og ikke etter gården Hammer som kirken ble bygget på. En mulig årsak kunne være at sognets grenser falt sammen med bygdens grenser. Lørenskog kirke ligger også ganske sentralt i forhold til bygdas eldre bebyggelse, noe som indikerer at kirken opprinnelig kanskje ikke var bygget for de som bodde på gården Hammer, men for hele folket i bygda.

Når det gjelder arkeologiske kilder (jf. appendiks:98-101) som gravminner skal det ifølge lokalhistoriske kilder og Riksantikvarens kulturdatabase "Askeladden" tidligere har vært flere gravhauger på gårder som Foss/Blaker, Holter og Hovin hvor de fleste i dag er borte eller slettet. På Hovin gård er det registrert rester etter 1 gravhaug som sannsynligvis stammer fra vikingtid i nærheten av trekirken fra 1695 I tillegg er det gjort funn av en ryggknapp spenne fra romertid/folkevandringstid på gården. På Holter gård skal det ha blitt gjort funn av en spydspiss og flere økser i en haug kalt "Engerhaugen", som lå øst på eiendommen. Dessuten ble det gjort flere gravfunn på 1800-tallet som besto av to skjoldbuler, bruddstykker av et tveegget sverd, spydspiss, økseblad og fargede glassperler som ble levert inn til Universitetets Oldsakssamling, men som i ettertid dessverre er gått tapt (ibid.).

På gårdene hvor det ble oppført steinkirker er det Asak gård som skiller seg ut både med hensyn til gravminner og gravfunn. Ifølge Riksantikvarens kulturminnebase "Askeladden" (jf. appendiks:102) fantes det to sterkt avpløyde gravhauger, ca 8-10 meter i diameter, ca. 100 meter nordøst for Asak kirkeruin. Det skal tidligere også ha ligget flere gravhauger på gården som angivelig var slettet allerede i 1927. Ingen av disse ble senere gjenfunnet ved registrering i 1976. Gravgodset fra Asak stammer fra vikingtid hvor 3 av 7 graver var såkalte ryttergraver og 1 en kvinnegrav. Funnene fra ryttergravene besto bl.a. av sverd, spyd, økser, stigbøyler, sporer, bissel, skjoldbule og seletøy, mens funnet fra kvinnegraven besto av 2 ovale spenner. Av øvrige gårder med steinkirker hadde Frogner funn fra både romertid/folkevandringstid og vikingtid. Funnet besto hhv. av en oval beltestein og en beinkam (ibid.).

5.2 Gårdenes (kirkenes) økonomiske størrelser i boltall

Siden vi i forrige kapittel lyktes med å knytte alle kirkene i vår undersøkelse til hver sin gårdsenhet blir vårt neste mål videre å vurdere gårdenes økonomiske størrelser eller hva deres jordegods ga i avkastning slik at det er mulig å foreta en sammenlikning mellom gårder som hadde tre/stavkirker og steinkirker på sin grunn. Hensikten med dette er som tidligere nevnt (jf. 4.4) at eventuelle forskjeller i gårdenes størrelser eller økonomi trolig på tilsvarende vis generelt viser til forskjeller i sosial og økonomiske status hos gårdskirkenes eiere og på den måten derfor hjelper oss i arbeidet med å identifisere kirkebyggernes eller -eiernes sannsynlige sosiale bakgrunn.

Gård (kirke)	Gnr.	Sogn	Boltall	Eldste kjente besitter
Kjos	154-158	Ull	16	Privat, hel
Hovin TREKIRKE	138-141	Ull	15,5	Domk pr./alt
Holter TREKIRKE	59-60	Nann	14,9	Delt
Asak	55-56	Sørum	13,6	Privat, hel
Gjerdrum	12-13	Gjerdr	13,6	Hovedøy
Asak STEINKIRKE	5-9	Skdsm	12,5	Delt
Henni	65,67	Gjdr	12	Kapittel komm
Bjørke TREKIRKE	151-152	Nann	ca. 12	Delt
Auli	199-201	Nes	11,1	Delt
Frøyhov	214-215	Nes	10,2	Delt
Gislevoll	151	Ull	10	Nonneseter
Tønsåker	18-19	Eidsv	9,6	Delt
Borgen	6	Fet	8,5	Sørumsgods, hel
Refsum	61	Sørum	8	Oslo Biskop
Imshaug TREKIRKE	29	Sørum	8	Domk pr./alt
Nes	83, del av	Nes	5-8	Nes krk
Udnes	222	Nes	7,8	Delt
Drognes	169	Nes	7,7	Delt
Faller	22	Fet	7,5	Nonneseter
Foss TREKIRKE	75-76	Aursk	7,3	Delt
Henni	147	Nes	6,8	Sørumsgods, hel
Lund	78-79	Ull	6,4	Delt
Fjerdingsby (Rælingen)	98-99	Fet	6,0	Delt
Frogner STEINKIRKE	73-74	Sørum	6,0	Hamar bisp
Ullinshov	29	Ull	6	Ullensakr prb
Holt	69	Ull	5,1	Privat, hel
Skea	15	Sørum	5,1	Privat, hel
Sørum	35	Sørum	5,1	Sørumsgods, hel
Foss	66-67	Nann	4,7	Delt
Furuset	109-110	Ull	4,3	Delt
Hov	42	Fet	4,0	Hovedøy
Nannestad STEINKIRKE	26	Nann	3,4	Delt
Fenstad	15-16	Nes	3,2	Delt
Austerhusa	63	Eidsv	3	Eidsv prbrd
Prestegården	31	Aursk	2,5	Aur krk
Nordvollen, Kirkevollen	21, 22	Skdsm	1,7	Kronen
Hammer (Lørenskog)	111	Skdsm	1,7	Privat?, hel

Figur 4. Tabell over størrelsen på de 37 gårdskirkene på Romerike som Skre undersøker oppgitt i boltall samt eldste opplysninger om hvem som har hatt gårdene (omarbeidet etter Skre 1996:175).

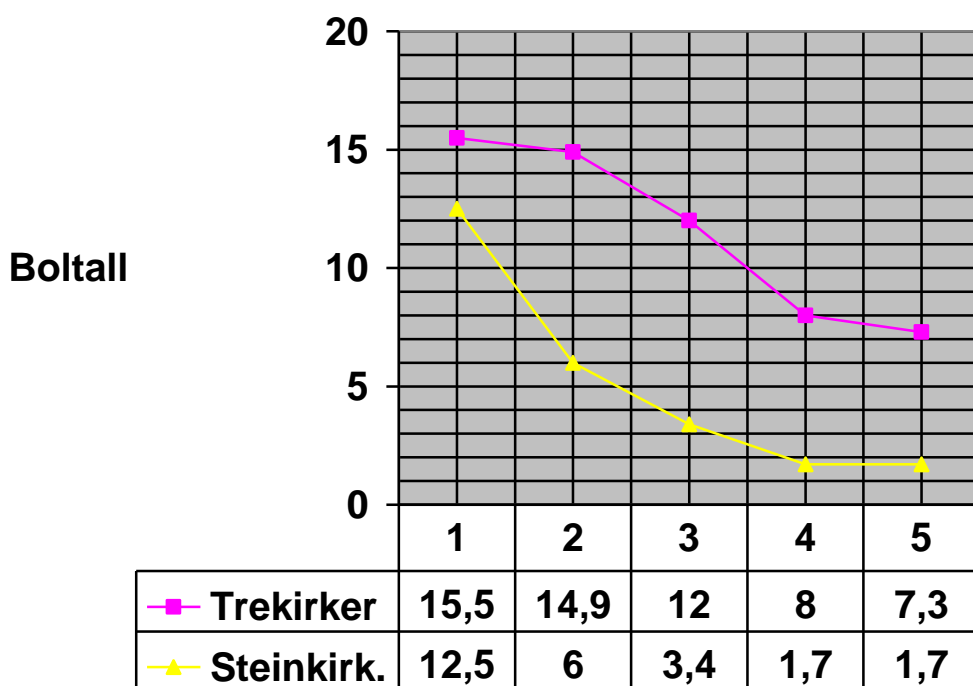
Å foreta økonomiske beregninger av gårders produksjon tilbake til høymiddelalderen er som tidligere nevnt et sammensatt og tidkrevende arbeid som vi derfor ikke videre skal prøve oss på. Likevel er vi i den heldige situasjon at Dagfinn Skre som en del av sitt arbeid med å rekonstruere aristokratiets besittelser på Romerike har beregnet størrelsen på 37 gårdskirker i middelalderensom det går frem av tabellen ovenfor (Skre 1996:figur 4). Ifølge Skre (1996:174) er kirkene på Romerike i hovedsak bygget på store gårder, og bare de 3-4 nederste gårdene på tabellen karakteriserer han som små. Som vi ser ligger også alle tre/stavkirkene og 3 av steinkirkene våre på store gårder. Før vi imidlertid behandler resultatene av kirkenes størrelser videre skal vi først gjøre rede nærmere for hvordan de økonomiske størrelsene til gårdene ble beregnet i middelalderen i tillegg til forklaring av enkelte begreper i tabellens rubrikker. Utgangspunktet for gårdenes økonomiske størrelser er som tidligere nevnt landskylden eller den jordreieavgift som brukerne av gårdenes jordegods skulle "betale" til jordeieren. Fra midten av 1200-tallet går landskylden over til å bli en mer offentlig takst på jord enn en angivelse av hvilken avgift leilendingen skulle betale til sin jordherre. Verdien av de økonomiske størrelsene på gårdene måltes i middelalderen i verdienheten *bol* hvor benevnelsen viste til hvert bol eller boenhet som landskylden gikk ut fra og hvor boltallet ble fastsatt som en andel av gårdens antatte produksjon, som trolig var 1/8. I utgangspunktet var den identisk med den landskylden som skulle betales av gården, men den svingte, og falt drastisk i andre halvdel av 1300-tallet. Den reelle landskylden kunne da være lavere enn gårdens boltall, men likevel fortsatte godseiere å skrive ned boltallet i sine jordebøker. For eksempel gjorde biskop Øystein Aslakson dette i sin jordebok (RB) for Oslo bispedømme i 1390-årene med det formål å reetablere det gamle landsskyldsystemet. Betegnelsen bol nevnes som oftest i entall, og verdienheten oftest i genitiv, som for eksempel "ett firemarksbol". Boltallene holdt seg likevel ikke uendret gjennom andre halvdel av 1200-tallet, og ble justert i forhold til endringer i verdimålene. Rundt år 1300 ble pengeregningen som senere kalles for "forngilde" innført, og mange steder ble den eldre markebol-regningen (1 markebol = 8 øyresbol) som vanligvis kaltes "forn" justert i forhold til den nye myntenheten. Innføringen av forngilde gjaldt trolig også for Romerike selv om Skre ikke er helt sikker på om det er forngilde og ikke forne markebol som regnes i biskop Øystein Aslaksons jordebok. Skre har også vært i tvil om det er den nye skylden fra 1390-årene som er registrert i RB eller om det er eldre boltall som er skrevet ned. Likevel regner han med at det er de gamle boltallene som er oppgitt i forngilde bol, fordi biskop Øystein Aslakson bestrebet seg på å registrere de gamle boltallene og ikke den faktiske skylden, da denne svingte kraftig i en hel del av den perioden da Røde boken ble nedskrevet (Skre 1984:31, Skre 1996:80-81;

Nedkvitne & Nordseng 2000:157-158). Når det videre gjelder gårds- eller bruksdeling er dette noe som foregår i løpet av tidlig- og høymiddelalder (1050-1350) ved at navnegården eller den forhistoriske gården deles opp i to eller flere avgrensede separate juridiske og økonomiske enheter. Den nye gården beholdt fortsatt navnet til gården den ble utskilt fra, men med tillegg som ”Øvre”, ”Nedre”, ”Østre”, ”Nordre”, ”Søndre” osv., hvor det nye bruket drev en ideell part i gården. Gårds- eller bruksinndelingen sammen med rydding av ny jord sees i sammenheng med en generell befolkningsøkning i Norge hvor folketallet ble mer enn fordoblet i perioden mellom ca. 800 og 1300 e. Kr. Delingen skjedde mest sannsynlig ved et arveskifte, hvor beboerne etter hvert fikk bygget sine egne bygninger på den opprinnelige navnegårdens grunn (Brendalsmo 1997:99; Ingvaldsen 1996:23; Sigurðsson 1999:1:195-197, Skre 1984:30). Hva bruksinndelingen eventuelt fikk å si for navnegårdens evne til å produsere et økonomisk overskudd slik at det ble mulig å reise en kirke på gården vites ikke med sikkerhet. Skre (1984:30-31) er av den oppfatningen at gårdsdelingen først kan ha førte til at antallet individer i husholdet ble lavere, for så over lengre tid øke igjen. Det økende antallet individer levde fortsatt av det samme jordbruksarealet som tidligere, men samtidig fikk man økt arbeidskraft som kunne brukes i produksjonen. Dette førte igjen til at driften kunne bli intensivert og at man på den måten kunne få mer ut av jorden enn tidligere. Dessuten mener Skre (ibid.) at den jorddelingen som ofte ble en følge av bruksdelingen, førte til at beboerne på de forskjellige brukene måtte samarbeide om de arbeidsoppgavene som jordbruket krevde, og sannsynligvis også samarbeidet om å få bygget en kirke innenfor gårdsenhetene. Når det til slutt gjelder gårdskirkenes besittelse trenger vi å forklare dette nærmere, fordi betegnelsen ”besitter” i vår sammenheng overhodet ikke har noe å gjøre med de som faktisk satt med eierskapet til gårdene. Når Skre har satt inn betegnelsen ”besitter” i tabellens siste rubrikk (jf. Skre:figur 4) skal dette forstås som ”landskyldbesitter”. Bakgrunnen er at landskylden som tidligere var en overdragelse i forholdet mellom leilendingen og hans jordherre i løpet av 1100- og 1200-tallet, ble mer løsrevet fra de sosiale forpliktelsene som både leilending og jordherren hadde overfor hverandre som for eksempel bruksrett til jord, vern mot overgrep og støtte i rettskrav. Nå derimot ble landskyldens økonomiske betydning mer viktig ved at skyld eller skyldparter fra gårdenes bruksenheter kunne splittes opp på flere rettighetshavere gjennom arv, salg, bøter pantsetting og andre typer av transaksjoner (Skre 1996:58, 81-82). Som det går frem ovenfor (Skre 1996:figur 4) er enkelte aktører som for eksempel Oslo bispestol, Domkirkens kommunegods og alter-/prebendegods og Nonneseter gods besitter av hele gårders landskyld eller skyldparter. På mange gårder er skyldpartene også delt mellom flere andre aktører. Når kirken eller andre geistlige ordener ved siden konge og privatpersoner

står oppført som ”besitter” av en gård betyr dette bare at de på eller annet tidspunkt har fått overført større deler av landskylden på gården. Den reelle eieren av gården var bonden eller jordherren og hans slekt på gården, enten han hadde en større eller mindre part av gårdens landskyld. Som rettighetshavere til gårdens landskyld hadde de altså bare rettigheter i gården og ikke til selve gården uten at eieren eller hans etterkommere ga fra seg retten til å sitte på gården. Gjennom hele middelalderen foregikk det overdragelse av jordegods fra aristokrati og bønder til kirken i form av gaver med kirkelige motytelser som forbønn, spesiell gravplass og lignende. Ved for eksempel et arveskifte ble avkastningen og ikke selve jorda delt, hvor arvingene arvet deler av gårdens brutto avkastning (Brendalsmo 1997:104; Sandvik 1965:29; Sigurðsson 1999:1:206; Skre 1995:183, Skre 1996:82, 95, 101, 195).

For å få en videre oversikt over tre/stav- og steinkirkenes økonomiske størrelser i forhold til hverandre og kommentere resultatene har vi valgt å sette inn boltallene fra tabellen ovenfor (Skre 1996:figur 4) i følgende diagram nedenfor:

Oversikt over gårdenes (kirkenes) økonomiske størrelser

Figur 5. Diagram over gårdenes boltallverdier som tre- og steinkirkene i vår undersøkelse ligger på, hhv. TRE: 1) Hovin , 2) Holter , 3) Bjørke, 4) Imshaug, og 5) Foss/Blaker ; STEIN: 1) Asak, 2) Frogner, 3) Nannestad, 4) Lørenskog og 5) Skedsmo

Kommentar til diagrammet: Som det går frem av diagrammet ovenfor (jf. figur 5) er boltallverdiene, dvs. de antatte verdiene for gårdenes produksjon i vår undersøkelse høyere på gårdene hvor det sto tre/stavkirker enn gårdene som hadde steinkirker på sin grunn. Summen av verdiene for trekirkene og steinkirkene er på henholdsvis 57,53 bol mot 25,3 bol, en forskjell på 32,23 bol eller 56 %, og hvor gjennomsnittet er på 6,45 bol eller 20 % i favør av tre/stavkirkene. Bortsett fra gårder som Nordvollen og kirkevollen (Skedsmo kirke) i tillegg til Hammer gård (Lørenskog kirke) ligger kirkene som nevnt ovenfor på store gårder. Ifølge en lov fra 1293 som opprinnelig gjaldt for Hedmark og Toten, men som senere også ble gjeldende for Romerike, var lavmålet for det som ble kalt en ”fullgård”, dvs. en gård der bonden hadde voksen arbeidshjelp, satt til 16 øyresbol eller 2 markebol. Mindre gårder enn dette ble betegnet som ”halvgårder” hvor brukerne var ”enearbeidere” Mange av halvgårdene på Romerike var på 15 øyresbol, og lå dermed tett opp til fullgårds-lavmålet, mens fullgårdene på sin side sjelden lå under 20 øyresbol, og var som oftest større (Steinnes 1932:224). Selv om gårdene i vårt diagram (totalt 82,83 bol) i gjennomsnitt ligger på 8,28 bol, dvs. 4 ganger over lavmålet for en såkalt ”fullgård”, er det likevel ”bare” (Gudleifs-) Asak gård på Skedsmo (12,5 bol) som ligger tett opp til verdiene til gårder hvor det sto tre/stavkirker som Hovin (15,5 bol), Holter (14,9 bol) og Bjørke (12 bol). Når gjelder gårder som Nordvollen og kirkevollen (1,7 bol) i tillegg til Hammer (1,7 bol) gård hvor henholdsvis Skedsmo og Lørenskog steinkirker ble bygget på ser vi at disse er under lavmålet. Ifølge Skre (1996:175) er en mulig årsak at gårdene Nordvollen og Kirkevollen, som trolig utgjorde gården Skedsmo, lå øde i senmiddelalderen, noe som kanskje førte til at den av skattematrikkelen av 1647 hadde lav skyld. For Lørenskog kirke er skylden like lav som for Skedsmo, men så vidt vi vet lå denne gården ikke øde i seinmiddelalderen. Hva den lave skylden egentlig kommer vites ikke. Ifølge Skre (1996:174) ligger kirken ganske sentralt i forhold til den eldre bebyggelsen i Lørenskog bygd og mener den derfor kan ha blitt bygget gjennom et fellestiltak hvor byggingen ble bekostet av flere menn i bygda som gikk sammen om dette.

5.3 Identifikasjon av kirkebyggerne/eierne

Foreløpig har vi kunnet slå fast at kirkene i vår analyse ble bygget på gårder som hadde økonomisk forutsetning for dette. Det mest interessante ved den økonomiske analysen var likevel at gårdene hvor det sto tre/stavkirker generelt viste seg å være meget store i forhold til gårdene som hadde steinkirker på sin grunn. Sett i lys av at man innenfor norsk middelalder- og kirkeforskning tradisjonelt har forklart dominansen av tre/stavkirker i forhold til stein-

kirker i Norge i middelalderen ut fra befolkningsmessige og økonomiske forhold, hvor det stort sett var et lokalt aristokrati som bygget kirker i stein på landsbygda, mens bøndene bygget kirkene sine i tre, er dette en indikasjon på at andre årsaker enn økonomi og demografi kan ha ligget til grunn for oppføringen av tre/stavkirkene på Romerike. M.a.o kan vi spørre oss hvorfor eierne på store gårder som Hovin, Holter, Bjørke, Imshaug og Foss/Blaker valgte å bygge kirkene der i tre når de etter alt å dømme økonomisk var i stand til å kunne bygge i stein? Det finnes også eksempler fra andre deler av landet, som viser at forskjeller i økonomi ikke nødvendigvis svarer til forskjeller i bruken av byggemateriale til kirkene. Det har eksistert og eksisterer mange trekirker i de beste jordbruksbygdene og vi finner steinkirker i marginale bygder hvor vi ikke ville forvente det (Ekroll 1997:39). Et eksempel er som tidligere nevnt kunsthistoriker Leif Anker sine (2000, 2001) undersøkelser i henholdsvis Høre i Valdres i Oppland Fylke og Urnes i Sogn i Hordaland Fylke, hvor han ved hjelp av skriftlige kilder har kunnet knytte stavkirkene der til stormannsslekter eller aristokrati. Når det gjelder undersøkelsen i Sogn avviser Anker hypotesen om at byggingen av stavkirkene der skyldtes dårligere økonomi og sosiale forhold, fordi han ikke finner støtte for dette i ”Bergen kalvskinn” (Bergen bispedømmes jordebok fra ca. 1350 e. Kr.). Ut i fra en vurdering av denne i tillegg til senere skattematrikler mener Anker derimot at stavkirkene i Sogn i hovedsak hadde et bredere økonomisk grunnlag enn steinkirkene målt i forhold til avkastningen av landskylden som gårdene med kirkene der måtte svare for ved siden av deres tiendeinntekter (Anker 2001:97). Målet vårt videre blir derfor å forsøke å identifisere gårdskirkeeiernes eller kirkebyggernes sosiale bakgrunn eller status på Romerike og se om vi finner indikasjoner på avvik når det gjelder hvilke samfunnsgrupper som bygget i henholdsvis tre eller stein.

Ut i fra hva den økonomiske analysen av gårdene i vårt geografiske undersøkelsesområde viser ble altså de fleste kirker bortsett fra to steinkirker som Skedsmo og Lørenskog bygget på store gårder i middelalderen. Spesielt interessant er at det ble bygget tre/stavkirker på store gårder som Hovin, Holter og Bjerke, noe som i sterk grad indikerer at eierne av gårdene ikke kan ha hatt bondebakgrunn, men trolig heller aristokratisk bakgrunn. I sin undersøkelse av aristokratiets jordegodsbesittelser på Romerike mellom 200 og 1350 e. Kr. mener Skre (1996:71) at store gårder med kirker på sin grunn kan ha vært sentrale setegårder i større godssamlinger. Hva slags stilling eller status eierne på gårdene kan ha hatt vet vi ikke, men vi kan på ingen måte se bort i fra at noen kan ha hatt stilling som *stormenn* siden de trolig hadde aristokratisk bakgrunn. I følge skriftlige kilder som kongesagaer og kristenretter i de gammel-

norske landskapslovene omtales konger, lendmenn, stormenn og sysselmenn ved siden av bønder som kirkebyggere (Smedberg 1973:126-129). Stormennene hadde generelt røtter i et lokalt aristokrati med funksjon som kongens vasaller eller ombudsmenn i bygdene. Ut i fra sin høye sosiale stilling hadde stormannen også rett til å ha 30-40 bevæpnede menn i sitt følge. Fra andre halvdel av 1100-tallet hører vi om ”sysselmannen” i kildene som gradvis tok over den lokale styringen. Begrepet ”lendmann” kan defineres som ”mann som er utstyrt med land” hvilket refererer til den veitslejorden eller det jordegodset han hadde fått av kongen som lønn for de tjenestene de gav. Imidlertid måtte også lendmennene inneha et stort privat jordegods hvis de traktet etter lendmannsverdigheten, siden stillingen førte med seg store utgifter. For eksempel måtte de på tjenestereiser sammen med kongen legge ut det mange-dobbelte av det de fikk i inntekt av veitslejorden. Tittelen som lendmann, stormann eller sysselmann refererer dessuten til den funksjonen de hadde innenfor middelalderens kongedømme som ”lokalt politi” og militære ledere i tillegg til administratorer og skatteinnkrevere på vegne av kongen. Denne formen for tjenestegjøring og administrering ble i hovedsak en viktig mulighet for stormennene til å få en andel av de inntekter som på denne måten ble kanalisert til ”statsapparatet” fra store deler av befolkningen, især bøndene, i form av jordleieavgift, skatt (leidang), og inntekter fra rettspleien (bøter, konfiskasjoner). Sammen med konge og kirke utgjør denne samfunnsgruppen eliten i middelalderen. Representantene for denne eliten kom enten fra gamle storbonde ætter eller oppsto ved å gjøre tjeneste hos kongen eller kirken. Kombinasjonen av høy ætt, lendmannsfunksjon samt strategiske giftemål gjorde det mulig å klatre opp eller oppover i aristokratiet. En annen vei å gå var kombinasjonen av høy ætt, presteutdanning og innehav av ledende verv innenfor det kristelige hierarki (Arnesen 1982:20, 23; Brendalsmo 1997:101; Ekroll 1997:32; Smedberg 1973:129)

Ved siden aristokratiet utgjorde bondestanden den største samfunnsgruppen i middelalderen som i middelaldersk kirkeforskning tradisjonelt knyttes til byggingen av de fleste stavkirkene i Norge i løpet av middelalderen. I følge de ulike landslovene fra slutten av 1000-tallet hørte bondestanden likevel til den laveste sosiale gruppen i samfunnet, hvor også de økonomiske forskjellene mellom bøndene var store. Noen eide store jordegods som ble leid ut til leilendinger, mens andre igjen drev småbruk og det var stor forskjell på en selvstendig eller selveiende bonde som bodde på en storgård, og en leilending som bygslet eller leide et lite bruk. Som for aristokratiet var det innenfor bondestandens hierarki en viss sosial mobilitet både oppover og nedover, hvor kongen enten kunne løfte personer opp til de høyeste posisjonene i samfunnet eller det motsatte. Av landsloven av 1274 får man et bilde av

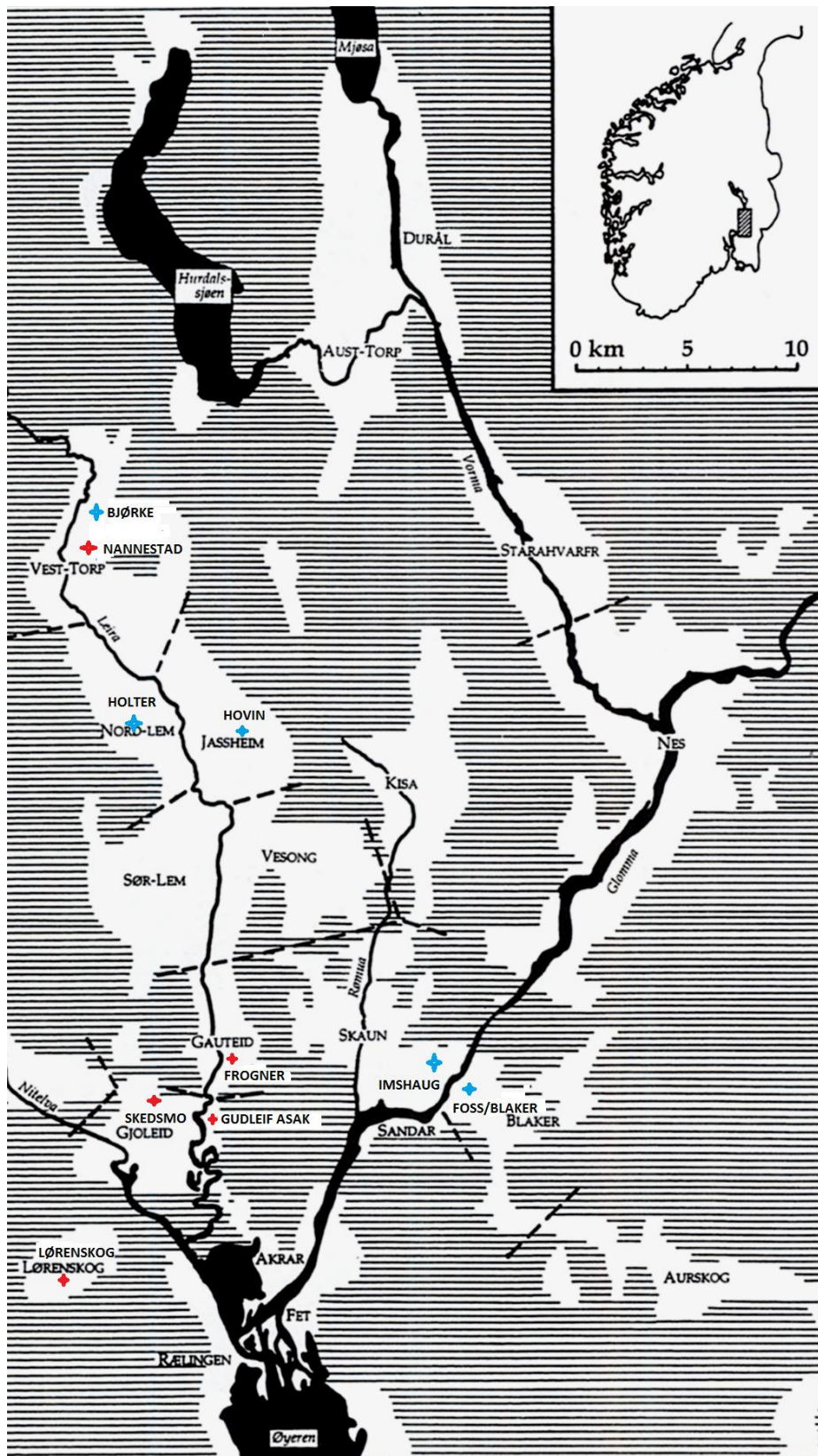
bondestandens oppbygning. Her hadde ”haulden” eller odelsbonden den høyeste status blant bøndene, men begrepet blir definert ulikt i de forskjellige landskapslovene fra middelalderen. I de østlandske lovene, dvs. Eidsivatings- og Borgartingslovenes kristenretter er begrepet ”haudd” knyttet til den opprinnelige betydning, dvs. en fri mann eller bonde som sitter fri og uavhengig på den gård hans ætt har eid i generasjoner. Under haulden igjen fantes bare folk som er på vei fra å være treller (slaver) til fri manns stilling (Holmsen 1977:180-181; Sigurðsson 1999:1:26, 206-208).

5.4 Steinkirkene

I vår identifikasjon av kirkenes byggherrer eller eiere vil vi begynne med steinkirkene på Romerike i og med at historiske kilder som vi har sett (jf. av. 2.2) generelt knytter byggingen av dem til konger og stormenn eller lokalt aristokrati på landsbygda i middelalderen. Ifølge arkeolog Øystein Ekroll kan en kirke defineres og identifiseres som en sikker stormannskirke hvis den oppfyller minst et av to kriterier som:

1. Kirken er bygget på et sted som gjennom andre kilder er kjent som stormannssete eller gammelt sentrum.
2. Bygningen har en form og kvalitet som ligger over det gjennomsnittlige (Ekroll 1997:33-34).

I definisjonens hans ligger det implisitt at kirkene må være bygget av en verdslig stormann på hans residens og primært være til bruk for stormannens familie og tjenerne hans. Slike kirker er i middelalderen bl.a. omtalt som ”høgendeskirker”, dvs. privatkirker. Ifølge Skre (1996:175-176) er 31 av 37 kirker på gårdene han økonomisk og geografisk undersøker på Romerike høgendeskirker. Når det gjelder kriterium 1 forutsetter denne ifølge Ekroll (1997:34) skriftlige og arkeologiske kilder. Når det gjelder kriterium 2 er vi så heldig at de fleste steinkirker bortsett fra Asak kirke i vår undersøkelse fortsatt står eller er bevarte i en eller annen grad frem til i dag.

Figur 6. Kart over Romerikes sentrale bygder slike de kjennes fra middelalderen (omarbeidet etter Skre 1996:94). Vi har lokalisert trekirkene og steinkirkene i vår undersøkelse og markert dem med hhv. blå og røde kors.

Vi vil derfor til å begynne med forsøke å identifisere steinkirkenes byggherrer eller eiere ut i fra de skriftlige og arkeologiske kilder som vi har til rådighet. Som det går frem av kartet ovenfor (Skre 1996:figur 6) er tre/stavkirkene og steinkirkene i vår undersøkelse i hovedsak lokalisert i sentrale bygder på Romerike. Enkelte navn på bygdene fra eldre tid finnes fortsatt om enn i ”ny” språkdrakt, som for eksempel Aurskog, Fet, Lørenskog og Rælingen som i dag brukes som kommunenavn. De øvrige bygdene inngår i dag i følgende kommuner på Romerike: **Øvre Romerike:** Aust-Torp bygd (Eidsvoll kommune), Sør-Lem bygd (Gjerdrum kommune) Vest-Torp og Nord-Lem bygder (Nannestad kommune: Bjørke/Bjerke, Nannestad og Holter kirker). **Nedre Romerike:** Starahvarfr bygd (Nes kommune), Akrar bygd (Skedsmo/Fet kommune), Gjoleid bygd (Skedsmo og Lørenskog kommuner: Asak, Lørenskog og Skedsmo kirker), Gauteid og Skaun bygder (Sørumsdal kommune: Frogner og Imshaug kirker), Jassheim og Vesong bygder (Ullensaker kommune: Hovin kirke) og Blaker og Sandar bygder (Aurskog-Høland kommune: Foss/Blaker kirke).

For om mulig å kunne lokalisere kirkene/kirkestedene til gamle sentra kan dette ifølge arkeolog Ellen Høigård Hofseth (1990:133) gjøres ved hjelp av matrikkelgårder (gården eller bruket kirken/kirkestedet lå på) og større gravfelt eller storhauger ved siden av gravfunn som bl.a. fullt våpensett (sverd/øks, spyd og skjold). Som det gikk frem av analysen (jf. av. 5.1) kunne vi knytte alle kirkene/kirkestedene i vår undersøkelse til en bestemt gård både når det gjaldt navn og at de topografisk lå innenfor gårdens grenser. Unntaket var Lørenskog steinkirke som hadde navnet etter bygden Lørenskog istedenfor gården Hammer som den ble bygget på. På gårder med steinkirker var det imidlertid bare på Asak og Frogner gravhauger i tillegg til funn. På Asak gårdsgrunn fantes det i 1927 (jf. appendiks:104) 2 sterkt avpløyde gravhauger med en diameter på mellom 8 og 10 meter ca. 100 meter nordøst for kirkens ruin, og før 1927 skal det også ha vært flere gravhauger på gården som i dag er slettet. Av funn er det gjort en rekke gravfunn på Asak gård fra vikingtid som stammer fra 7 mannsgraver og 1 kvinnegrav. 3 av gravene var såkalte ryttergraver (C-12198, C-3786-802 og C-7049) og inneholdt bl.a. gravgods som stigbøylar, sverd, spyd, skjoldbuler, seletøy, bisset osv. Kvinnegraven (C-19799) inneholdt 2 ovalspenner. Når det gjelder gården Frogner (jf. appendiks:105) er det gjort gravfunn fra romertid/folkevandringstid (C-290199) og vikingtid (C-13750). Gravgodset fra romertid/folkevandringstid stammet fra en mannsgrav og består av en oval beltestein, mens funnet fra vikingtid var en beinkam. Ca. 150 meter nord for bruket Asak vestre (bnr. 6) og ca. 160 meter øst-sørøst for våningshuset på bruket Asak mellom (bnr.

7) ligger et gravfelt fra jernalder med 37 registrerte gravhauger (Askeladden, 2008, avsnitt lokalitet 80232). Selve Asak steinkirke ble utgravet i 1953. Kirken var liten og hadde en rektangulær grunnplan uten eget kor, og var innvendig ca. 10,7 x 6,5 meter. I midtre del av østmuren ble det funnet et alterfundament, og midt i vestmuren ble det funnet rester etter vestportalen. Portalen viste seg, i likhet med øvrige portaler på Romerike, å være murt med hogd kalkstein, og hadde utvendig recess (avsats) med en rundbuet overdekning. Kirkens små dimensjoner tyder på at kirken er oppført som et privat kapell, som senere fikk funksjon som sognekirke i middelalderen (Christie 1969:2:178; Ekroll 1997:201). Ut i fra gravgodset å dømme, især ryttergravene og de tidligere gravhaugene som lå på gården, er dette en sterk indikasjon på at Asak gård var et gammelt sentrum i bygden Gjoleid (Sørum). Ifølge Skre (1996:471-474) knytter ryttergravene og kirkestedene generelt en forbindelse til menn som i hovedsak var krigere, og som kan ha hørt til et øvre aristokrati fra 900-tallet av og kanskje helt til tidlig 1100-tall. Selv om det på ingen måte er sikkert ser han likevel ikke bort i fra at det kan ha sittet folk på gården som kan ha hatt stilling som kongens menn (stormann, lendmann) (ibid.). Når det gjelder Frogner kirke kan vi ikke slutte oss til noe vedrørende kirkens bakgrunn eller hvilken samfunnsgruppe folkene på gården hørte til ut i fra de funnene som er gjort på gårdens grunn alene. Imidlertid så vi (jf. appendiks:104) at det etter brannen i 1918 kom frem en runeinnskrift som var risset inn i våt kalkpuss på sørveggen i koret som trolig var en bønn risset inn for byggherren og hans byggmester da kirken ble bygget. Ut i fra språkformer er innskriften og selve kirken datert til slutten av 1100-tallet eller begynnelsen av 1200-tallet, noe som tyder på at kirken ble bygget som privat eller høgendeskirke.

Karakteristisk for privatkirkene var at de var gjenstand for privat eiendomsrett, dvs. at jordeieren hadde full råderett over den kirken han hadde oppført på sin jord. Økonomisk betydde dette at kirken kunne selges, arves, byttes osv. på lik linje med annen personlig eiendom. I kirkelig henseende hadde eierne av egenkirkene også rett til å velge ut og tilsette prester ved sine kirke. Når det gjelder utviklingen av kirkemønsteret i Norge middelalderen er det i hovedsak de gammelnorske lovene som forteller om en form for "kirkestruktur" i den forstand at de nevner en rekke ulike betegnelser på kirker som ble bygget på landsbygda. Noen kirker benevnes etter verdslige regionale og lokale inndelinger, som for eksempel fylkeskirke og herredskirke. Andre igjen kalles for hovedkirker og høgendeskirker (Sveaas Andersen 1977:319-322). For Romerike gjaldt Eidsivatingsloven, der kristenrettene nevner to typer av kirker som hovedkirker og høgendeskirker, noe den også har til felles med Frostatingsloven for Trøndelag. Privat- eller egen kirkeordningen hadde sin opprinnelse i kirkens eldste historie. Denne organisasjonsformen står senere i motsetning til det såkalte

sognekirkesystemet som etableres i løpet av 1100- og 1200- tallet med en sentralstyrt ledelse (Ekroll et al. 2000:19; Sigurðsson 1999:1:100, 167-168; Skre 1996:106; Smedberg 1973: 34, 89-90, 129; Sveaas Andersen 1977:321-322). Når det gjelder resterende steinkirker som Nannestad og Skedsmo var disse ifølge Skre (1996:174-176) også bygget som høgendeskirker, mens Lørenskog steinkirke som vi tidligere har sett kan ha blitt bygget som felles- eller andelskirke i Lørenskog bygd. Når det videre gjelder eierskapet til steinkirkene i vår undersøkelse så vi at (jf. av. 4.3) Skre ”nøstet” opp i eiendomshistorien til heleide gårder som opprinnelig var i aristokratiets besittelse på Romerike. Måten han gikk frem på var å følge dem bakover i tid før ulike kirkelige institusjoner gjennom ulike transaksjoner fikk overført store deler av gårdenes landskyldparter frem til ca. år 1300 e. Kr. Ifølge Skre (1996:195) var trolig de fleste av 37 gårdene på Romerike (Skre 1996:figur 4) i aristokratiets besittelse, da de ble bygget. Av 37 gårder med kirker mener han at 13 gikk inn i kirkelig eie i første halvdel av middelalderen, mens en kom i kronens eie. Av de resterende 23 gårdene mener han 8 fortsatt var i aristokratisk heleie etter middelalderen, mens 15 gårder fikk landskylden sin delt. Ifølge Skre (1996:175, 529) var Asak gård kommet i deleie i løpet av 1300-tallet, mens Lørenskog fortsatt var i privat heleie og Nannestad og Frogner kom i hhv. kirkelig del- og heleie. For Skedsmo steinkirke oppgir Skre at kronen eller kongen var den eldste eier av gården.

Til slutt indikerer også steinkirkenes arkitektur at de trolig opprinnelig ble bygget av et lokalt aristokrati. Til byggingen av kirkenes murer har man i likhet med steinkirkene i Follo generelt brukt bruddstein (grovt tilhogget stein) av grunnfjellbergarter som granitt og gneis på Romerike. Men til forskjell fra kirkene i Follo-landskapet lenger i sydvest har man ved steinkirkene på Romerike brukt kalkstein i rammene eller kantene rundt åpninger som portaler og vinduer ved siden av en del hugde hjørnekvadre (hjørnestein). Alle 10 steinkirker fra Enebakk i syd til Eidsvoll i nord har dette selv om det ikke finnes naturlige forekomster av kalkstein på Romerike (Christie 1969:1:35). Det som også er merkelig i denne sammenheng er at det finne en rekke klebersteinsbrudd fra vikingtid på Romerike, men til tross for dette er klebersteinen tydeligvis ikke blitt brukt som byggemateriale i noen av steinkirkene på Romerike. I stedet ser det ut til at man har fraktet kalksteinen langveis fra. Geologiske undersøkelser viser at såkalt Mjøs-kalk fra bygdene rundt innsjøen Mjøsa er brukt i Eidsvoll og Nes Kirker, som sannsynligvis er fraktet med båt på elvene Glomma og Vorma, da kirkene ligger nær disse elvene. Til Enebakk kirke og antakeligvis også øvrige steinkirker på Romerike ser det ut til at kalksteinen er hentet fra Oslo-området. Til Nannestad kirke som ligger ca. mellom Oslo og innsjøen Mjøsa, ble det hentet kalk fra Oslo i 1662, Feiring i 1692

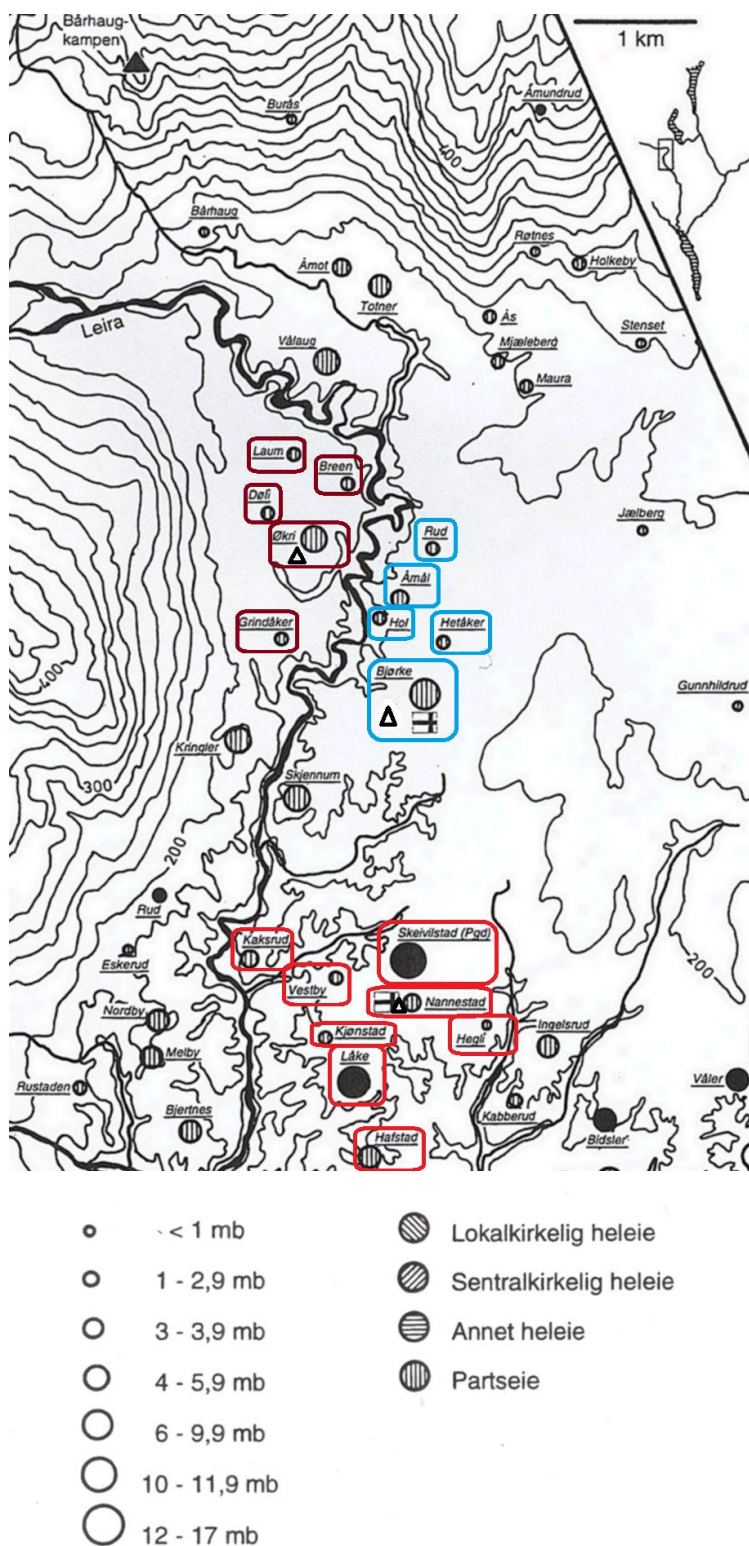
og fra Bærum 1721. De respektive kalksteinstyper har også har vært benyttet ved bygghyttene til henholdsvis domkirken i Oslo og Hamar (Christie 1969:1:34-35, 50, Christie 1969:2:294-295). Frakten av kalksteinen viser at byggherrene ved steinkirkene på Romerike åpenbart strakte seg langt for å få et adekvat og dekorativt byggemateriale til kirkene, hvor viljen og den økonomiske evnen var tilstede for å gjennomføre et slikt foretagende. Det er derfor mer enn sannsynlig at slike byggherrer kom fra et lokalt aristokrati enn fra bondestanden som tross alt hørte til de minst bemidlede i middelalderens samfunn.

5.5 Tre/stavkirkene

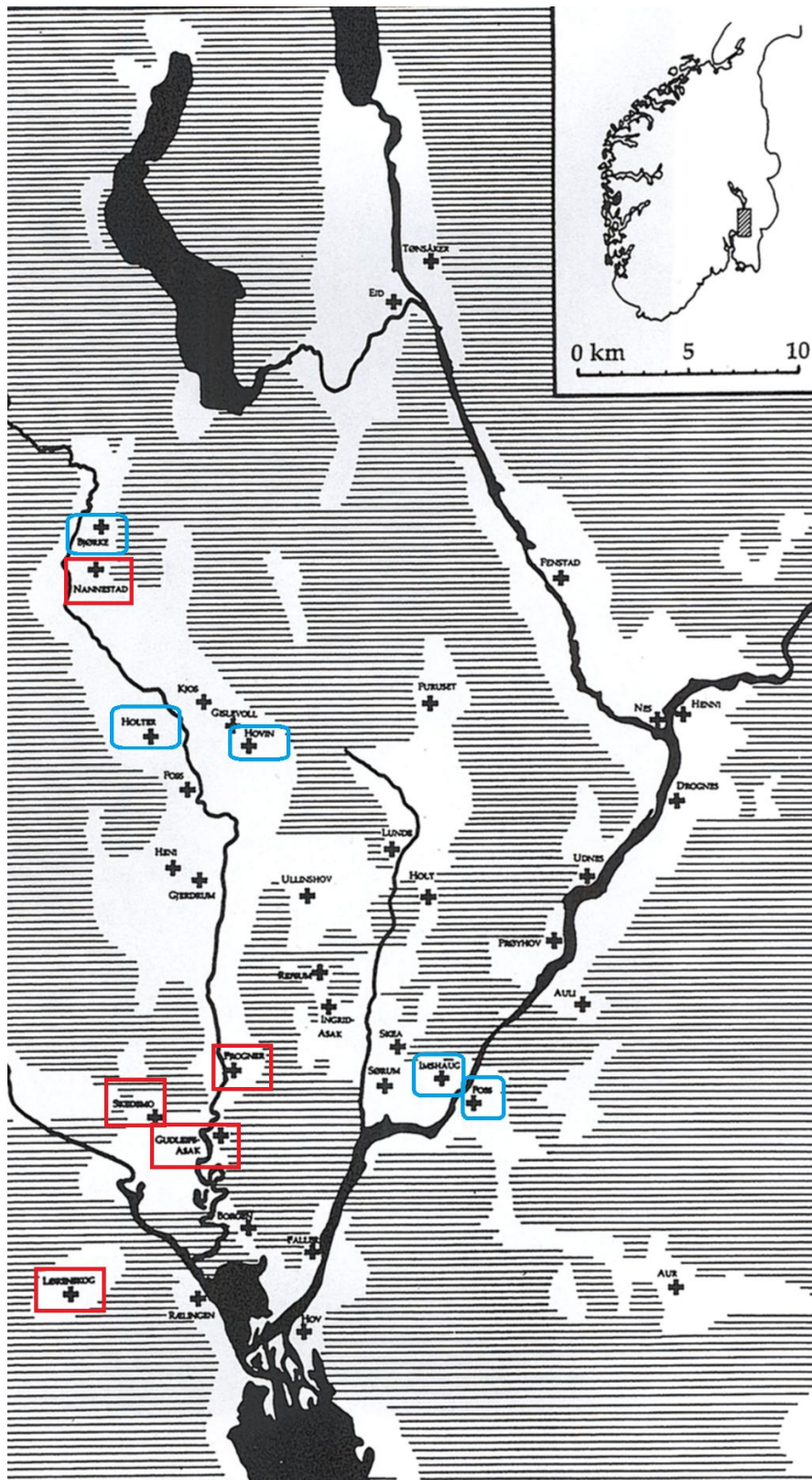
Siden nesten ingenting er igjen av tre/stavkirkene på Romerike og vi stort sett bare har skriftlige kilder som vitner om deres eksistens, må vi i vårt forsøk på å identifisere kirkenes byggherrer eller eiere ta utgangspunkt i de arkeologiske kildene som finnes og topografiske undersøkelser som er gjort på de gårdene kirkene lå på. Vi begynner først (Skre 1996:figur 6) med Bjørke/Bjerke kirkested i Vesttorp bygd (Nannestad) lengst i nord og forsetter med Holter kirkested i Nord-Lem (Nannestad) på Øvre-Romerike og Hovin kirkested i Jassheim (Ullensaker) på Nedre Romerike lenger syd. Øvrige kirkesteder som Foss/Blaker i Blaker bygd (Aurskog-Høland) og Imshaug i Øystra Skaun bygd (Sørumsund) lengre i sydøst på nedre Romerike tar vi til slutt. Når det gjelder gårdene omkring Bjørke kirkested vil vi også omtale gårdene som ligger rundt Nannestad steinkirke lenger syd, da begge kirkene hører til bygdens to kirkesogn og Skre topografisk sammenlikner gårdstrukturen rundt kirkestedene med hverandre.

5.5.1 Bjørke og Nannestad kirkesteder i Vesttorp bygd

På gården Bjørke hvor tre/stavkirken sto er det tidligere verken blitt gjort eller registrert arkeologiske funn eller gravminner. I vårt søk etter gårdseiernes bakgrunn er vi derfor avhengig av de eiendomshistoriske og topografiske undersøkelser Skre har gjort for gården og gårdene rundt i Bjørke sogn i Vesttorp bygd (Nannestad). Bygden har i middelalderen to sogn, Bjørke i nord og Nannestad i syd, hvor kirkene ligger ca. 2 km fra hverandre i henholdsvis søndre og nordre ytterkant av sitt sogn (Skre 1996:figur 7). Ifølge Skre (1996:185, 187) finnes de fleste store gårdene i sognene i nærheten av kirkestedene i tillegg til ansamlinger lengst i nordvest i Bjørke sogn og på høyderyggen øst for elven Leira lengst syd i Nannestad sogn. De største gårdene i Bjørke sogn ved siden av gården Bjørke

Figur 7. Gårder i Vesttorp bygd. Mulige godssamlinger på Romerike o. 1300 e. Kr. som vi har rammet inn med ulike farger. Gårder som var hoved- eller setegårder i disse samlingene har vi markert med trekant. De fylte sirklene representerer gårder som opprinnelig var i verdslig heleie og hvor man vet hvem eierne/giverne var. Andre eiendomsforhold er markert med ulike streker og gårdenes kjente eller beregnede boltall gjenspeiles gjennom størrelsen på sirklene (omarbeidet etter Skre 1996:153, 187).

Figur 8. Kart over 37 kirker på Romerike som Skre undersøker (omarbeidet etter Skre 1996:124). Trekirkene og steinkirkene i vår undersøkelse har vi sirklet inn med hhv. blått og rødt. Bjørke/Bjerke og Nannestad kirker i nordvest og Holter og Hovin lenger sydvest.

er Skjennum gård (ca. 7-8 markebol) i sydvest og på andre siden av Leira i syd- og nordvest Kringler gård på (ca. 9 markebol), Økri (ca. 6 markebol), Vålaug (ca. 7-8 markebol) og Totner (ca. 5 markebol). Når det gjelder Nannestad sogn i syd er den største gården her Skeivilstad prestegård på ca. 12 markebol, mens det lenger syd ligger en rekke storgårder som Låke (ca. 11 markebol) og Homle (ca. 8 markebol) (Skre 1996:185). Ut i fra eiendomshistorien til gårdene i Vesttorp mener Skre (1996:186, 188) at privateiet generelt var dominerende i begge sogn fram til omkring år 1300 e. Kr. i den forstand at eierne her beholdt de sentrale delene av sine besittelser for seg selv. Dette mener han står i motsetning til utviklingen som skjer utover 1300-tallet og fram til slutten av seinmiddelalderen, da skyldparter og mindre gårder gis og selges til kirkelige godssamlinger eller kommer i lokal- og sentralkirkelig heleie. Før den tid mener han (1996:185) at landskyldparter i hovedsak ble gitt til lokalkirkelige institusjoner i Vesttorp, og her var det i særdeleshet eierne på gården Bjørke/Bjerke som var aktive givere av jordegods hvor bl.a. prestebordene (den inntekt eller jordleivgift kirkens jordeiendom ga og som presten ved kirken hadde å leve av) ved Nannestad og Bjørke kirker fikk flere skyldparter. Som det går frem av kartet nedenfor (Skre 1996:figur 9) er de fleste gårder i Vesttorp skylddelte (loddrette streker), noe som ifølge Skre (1996:188) går frem av skattematrikkelen av 1647. De gårder som ikke er skylddelte i 1647, men som i løpet av senmiddelalderen kom over i lokal- eller sentralkirkelig heleie i Nannestad (fylte sirkler) sogn var Skeivilstad prestegård nord for Nannestad steinkirke, Våler og Bidsler øst i bygda og Rud i vest som alle sammen tilhører Nonneseter kloster i Oslo. Røtterud gård i vest (utenfor kartet) og Åmundrud gård i nord tilhører Nannestad prestbord (ibid.).

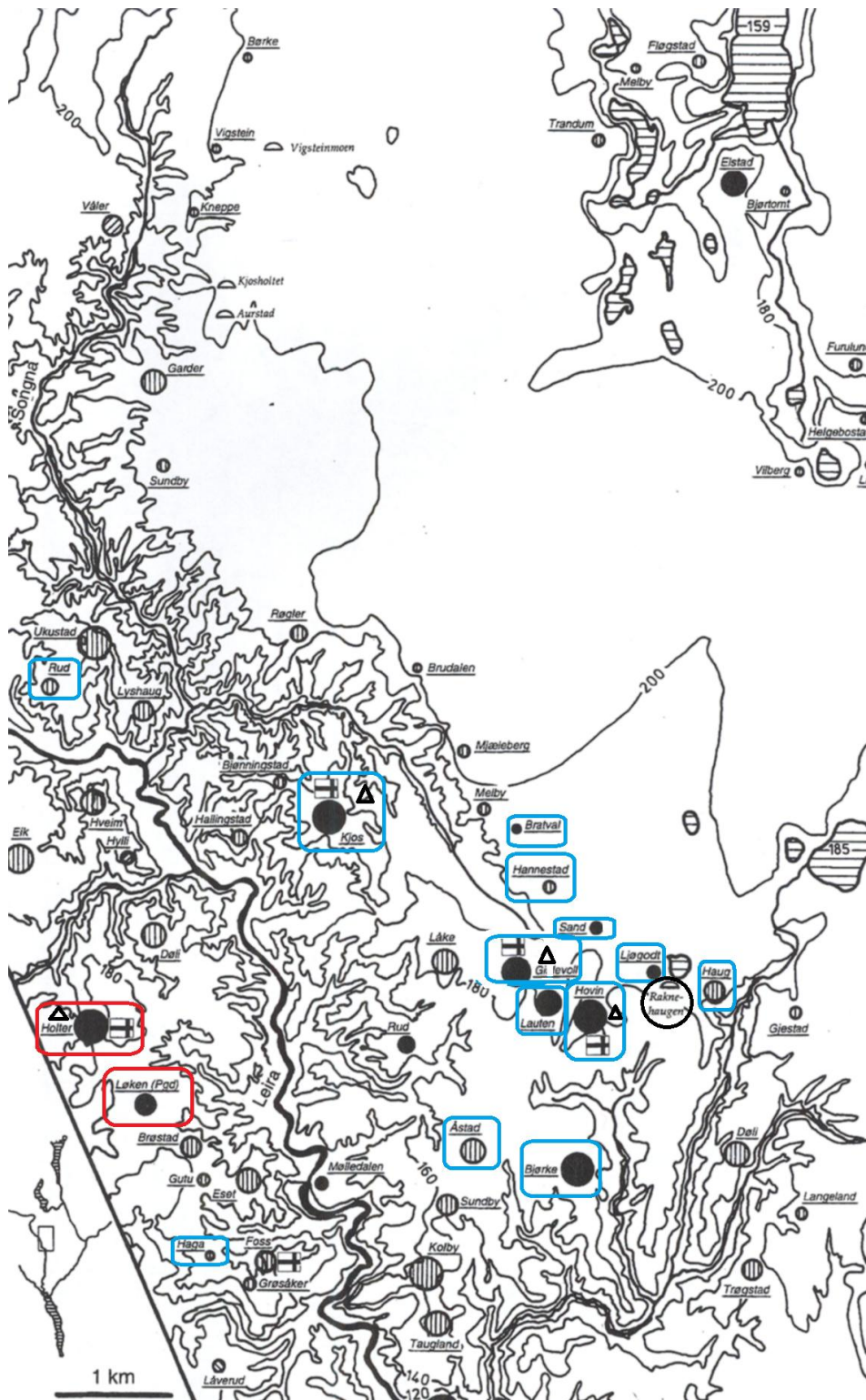
Som følge av at mange av gårdene i Vesttorp som i løpet av seinmiddelalderen og senere kom over i sentral- og lokalkirkelig hel- eller deleie var mindre og perifere gårder, og flere av de store gårdene i bygda er omgitt av flere mindre gårder, mener Skre at strukturen i bosetningen og utviklingen av denne kan ha vært styrt av de som satt på de store gårdene. Eierne av disse store gårdene mener han tilhørte et godseiende samfunnssjikt som hadde herredømmet over små gårder (Skre 1996:188-189). Ut i fra topografiske betraktninger mener han at de mindre gårdene kan være grunnlagt innenfor gårdsområdet til den store gården, enten ved at jordherren satte noen av sine ufrie (treller) til å dyrke opp et område eller ved at frie (leilendinger) dyrket jorden mot avgifter og troskap. En slik bosetningsstruktur finner han omkring begge to kirkesteder i Vesttorp (jf. Skre:figur 9) mest tydelig omkring Bjørke gård som på nordsiden har mindre gårder som Hetåker, Hol, Åmål og Rud (blå sirkler) (Skre 1996:178). Rundt Nannestad gård ligger Skeivildstad, Låke og Homle med mindre gårder innimellom som Vestby, Hegli, Kjønstad, Hafstad og Færstad og Hynne (begge utenfor bildet) (røde sirkler). Topografien gjør det her ifølge Skre (1996:189) det vanskelig å plassere noen av disse små gårdene til en bestemt gårde av de store, men blandingen av store og små gårder i seg selv mener han likevel er en indikasjon på at bosetningsmønsteret er blitt til gjennom en styrt bosetning. Et annet

eksempel hvor bosetningen i Vesttorp kan være styrt mener han er tydeligst omkring Økri gård, som er omgitt små gårder som Grindåker, Døli, Laum og Breen (brune markeringer) (ibid.).

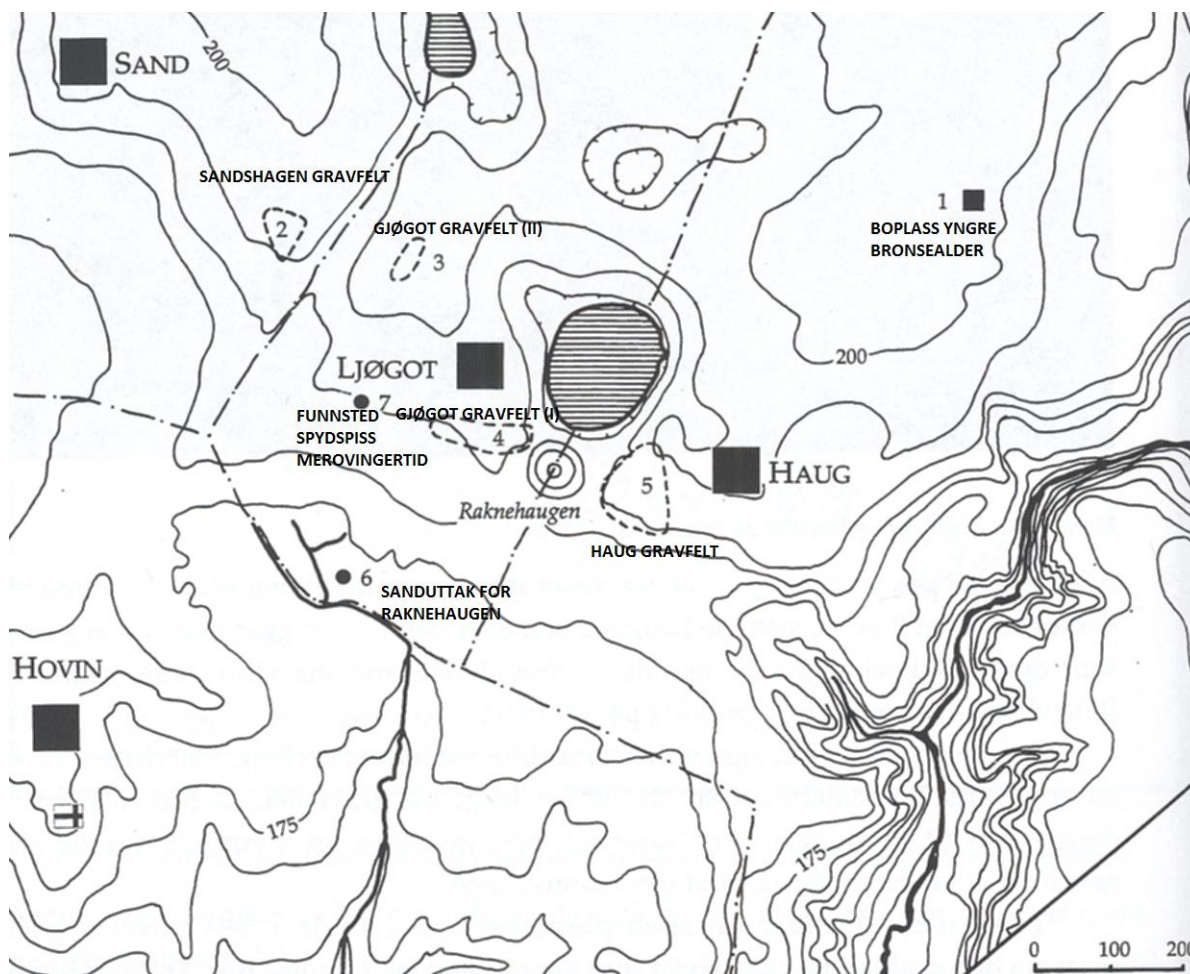
5.5.2 Hovin og Holter kirkesteder i Jassheim og Nord-Lem (Nannestad) bygder

Ifølge Skre utgjør Jassheim/Jessheim og Nord-Lem (Nannestad) et kjerneområde for en av de større verdslige godssamlingene som finnes på Romerike i middelalderen. I bygden Nord-Lem på kartet nedefor (Skre 1996:figur 9) er gården Holter den største gården med en samlet skyld på 8 pund i 1647, tilsvarende ca. 12-15 markebol i middelalderen. I Jassheim bygd finnes det 6 gårder med samme størrelse som Holter, der Hovin gård er en av dem. Sammen med Kjos, Gislevoll, Bjørke, Lauten og Kolby er Hovin på mellom 10-16 markebol. Ifølge Skre (1996:176-177) hører det ene av to bruk ved Holter (ca. 7 markebol) og tre av fem bruk i Kjos i Jassheim (ca. 10-12 markebol) i 1625 til det såkalte Rosenkrantz-godset på Romerike uten at han spore dette tilbake til konkret personer i høy- og tidlige middelalder. I løpet av tidlig- og høymiddelalderen kommer disse store gårdene sammen med smågårder som Rud (3 mb) og Ljøgodt (ca. 2 mb) på ulike måter i sentralkirkelig hel- eller deleie (ibid.). På kartet nedenfor ser vi beliggenheten til de heleide gårdene i Jassheim og Nord-Lem sammen med gårder som er i partseie eller deleie. Vi har markert forskjellige gårder som kan ha inngått i mulige godssamlinger uten at dette på noen måte er sikkert. Vi ser at de heleide gårdene stort ligger sett ligger samlet som generelt er karakteristisk for strukturen innenfor et heleid område hvor den vil ha en tendens til å være mest konsentrert inn mot et sentrum med en økende spredning av gårder vekk fra sentrum. På den annen side har et deleieområde en rekke forskjellige eiere, både på den enkelte gård og mellom gårdene i en region (Iversen 1999:23). Som vi ser ligger de fleste del- eller partseide gårdene også spredt utover i Jassheim og i Nord-Lem bygder.

Når det videre gjelder storgårder med kirkesteder/kirker som Hovin, Holter, Gislevoll og Kjos som vi har markert med trekant mener Skre i likhet med storgårdene i Vesttorp at disse må ha vært drevet av arbeidstyrker som langt overskred et vanlig hushold. Det er på slike gårder et aristokratisk godseiende samfunnssjikt kan ha sittet i tidlig middelalder mener han. Det viser seg videre at kirkebyggerne eller deres etterkommere ifølge Skre på enkelte gårder også ga presten ved kirken husrom og utkomme. På Hovin fikk presten ved kirken halve Lauten gård (ca. 4,5 markebol), mens presten ved kirken på Holter fikk nabogården Løken (ca. 5 markebol) som prestegård (Skre 1996:177). Som med de store gårdene i Vesttorp ser Skre (1996:179) også spor etter en styrt nyrydding innenfor gårdsområdet til storgårdene i Jassheim, og da først og fremst de mindre heleide gårdene som ligger i et belte nord for de største gårdene i utkanten av den store og skrinne sandsletta på Jassheim (Skre 1996:figur 9). Kilder fra slutten av 1500-tallet eller på begynnelsen av 1600-tallet viser at mindre gårder som Ljøgodt, Sand og Bratval er kommet i heleie, dels i sentralkirkelig og dels i lokalkirkelig eie (ibid.). Videre har Haug og Hannestad kommet i lokal- eller sentralkirkelig del/parts eie. Ifølge Skre opptrer

Figur 9. Kart over gårder i Jassheim og Nord-Lem. Heleide gårder som trolig kan knyttes til en verdslig godssamling fra tidlig historisk tid hvor eierne/giverne er kjente (fylte sirkler) (omarbeidet etter Skre 1996:178). Vi har sirklet inn potensielle gårdssamlinger med blått og rødt samt gårder med trekanter som sannsynligvis var setegårder i disse godssamlingene. Raknehaugen har vi markert med svart sirkel.

Figur 10. Oversiktskart over Raknehaugen og de sentrale delene av gårdene Ljøgdødt, Haug, Hovin og Sand, der dagens tun på hver av gårdene er markert (jf. Kart 8). Grensene mellom gårdene er fra nyere tid og er stiplede. På Haug er boplassen for yngre bronsealder markert (1). I tillegg er gravfeltene for Sandshagen (2), Ljøgdødt II (3), Ljøgdødt I (4), og Haug (5), samt funnstedet for en spydspiss fra merovingertid på Ljøgdødt (7) markert. Stedet der man hentet den sterkt jernholdige massen til byggingen av Raknehaugen er også markert (6). Ekvidistanse 5 m (omarbeidet etter Skre 1996:282). Vi har markert lokalitetene for gravfelt, boplass og hvor et funn er gjort.

ikke disse gårdene i Røde boken (RB) noe som han mener er en indikasjon på at gårdene kan ha vært på private hender eller i privat heleie før 1316. Bakgrunnen for heleiet kan være at de i sin tid ble tatt opp innenfor gårdsområdet til de store gårdene. Av de små knytter trolig Ljøgdødt seg Hovin, mens det er usikkert hvilke gårder de øvrige knytter seg til (ibid.). Til slutt skal vi se at de arkeologiske kilder som gravminner og gravfunn støtter oss i vårt forsøk på å identifisere den sosiale bakgrunnen til folkene som fortrinnsvis satt på Hovin og kanskje Holter.

I det som i dag utgjør Ullensaker kommune (Jassheim) skal vi merke oss at av et ”samlet” antall på 102 gårder med navn som sannsynligvis er eldre enn middelalderen, har 60 (59 %) funn fra vikingtid eller registrerte gravhauger, der flesteparten av gravhaugene sannsynligvis stammer fra vikingtid. Bortsett fra gårdene Bjørke og Ljøgodt er det registrert gravhauger på Gislevoll, Lauten, Kjos, Haug, Sand og Hovin. På de fleste gårder unntatt Hovin og Kjos er det også gjort funn som i hovedsak stammer fra vikingtid, men det er også gjort funn fra romertid/folkevandringstid på gårdene Haug og Hovin, og merovingertid på Bjørke, Ljøgodt og sannsynligvis Sand (Skre 1996:566-568, 570-571, 590-592).

Et spørsmål som melder seg er i hvor stor grad gravminner som gravhauger i tillegg til de funn som er gjort på gårdene kan si noe om den sosiale bakgrunnen til de satt på gårdene de vi undersøker? I arbeidet med å tolke og bearbeide gravanalyser har det ifølge arkeolog Heinrich Härke i løpet av de siste tre tiår, dvs. fra 1960-årene til 1990-årene, vært ført en debatt innenfor både anglo-amerikansk og tysk arkeologi, hvor begge fagmiljøer har forskjellige tradisjoner når det gjelder å tolke gravdata. Innenfor den tyske tradisjonen er det to forutsetninger som har ligget til grunn for å tolke gravmateriale, hvorav den ene er såkalt religiøst betonet og den andre er juridisk betonet. Den religiøse forutsetningen har sitt utspring i antagelsen om at gravritene var bestemt av troen på livet etter døden, slik at sosiale forskjeller mellom levende mennesker ble overført eller videreført til de døde verden via gravgodset. Den juridiske forutsetningen på sin side fastholder at noe av eiendelene til den døde var personlig og uavhendinge, og derfor ble lagt i graven i stedet for gis til arvinger. Siden sosiale roller var bestemmende for flyttbare eiendeler og en del av de personlige eiendelene havnet i graven, mente man at gravgodset derfor kunne stå som et direkte mål på rikdom og sosial status til den avdøde, dvs. et speilbilde på livet (Härke 1997:19).

Motstykket til debatten i tysk forhistorie har foregått i britisk og amerikansk forhistorisk arkeologi, men der hvor den tyske diskusjonen har stagnert i løpet av de siste 10-20 årene, har diskusjonen innenfor anglo-amerikansk arkeologi på sin side fulgt forklaringsmodeller innenfor kulturhistorisk, prosessuell og post-prosessuell arkeologi (Härke 1997:20). På bakgrunn av bl.a. etno-arkeologiske studier ser man innenfor den post-prosessuelle retningen på gravritualer som *rite de passage* eller overgangsritualer som er forvrengt av ideologi, og at gravritualer i beste fall er en indirekte refleksjon av samfunnet. Menneskelige handlinger og ritualer karakteriseres her som symbolske, hvor det symbolske handlingsmønsteret er bevart i det arkeologiske materialet. Gravdata sees på som et symbolsk språk som i sitt hele derfor må dekodes i en kronologisk, romlig, religiøs, sosial kontekst etc.(Härke 1997:21). Härke selv er av den oppfatning at gravdata kan tolkes på den måten ved å dele det inn i henholdsvis intensjonsdata og funksjonsdata. Begravelsestype, gravkonstruksjon, gravgods etc. er intensjonsdata i den forstand at data som er valgt ut bevisst eller med hensikt av et

ritualsamfunn, som således viser til dets måte å tenke på, religion og sosiale ideologi. I motsetning til dette står funksjonsdata som alder, kjønn, helse osv. På bakgrunn av dette trekker han den konklusjon at begravelser ikke er et speilbilde av livet, men heller en speilhall full av speilbilder, der graden av forvrengning må identifiseres samtidig som man må prøve å finne grunnene til denne forvrengningen (Härke 1997:24-25).

Går vi tilbake til området nord og nordvest for Hovin gård, så vi ovenfor at det var registrert graver på gårdene Sand og Haug (Skre 1996:figur 10). På Haug kjennes det bare et gravfelt, bestående av 2 bevarte hauger, men opprinnelig besto feltet av ca. 16 hauger. 13 av haugene ligger samlet på gården, mens de 2 siste ligger ca. 50 m. nord for de øvrige. Her er det også gjort 3 gravfunn bestående av: 1) en øks av jern og en bryne av kvarts fra en mannsgrav, 2) to beinkammer, noen glassperler, en smykkenål av bronse, og 3) en del av en sverd kling og en øks av jern fra en mannsgrav og en oval bronsespenne fra en kvinnegrav. Ifølge Skre (1996:280-281, 570) tyder alle funnene på at gravfeltet er fra vikingtid. Når det gjelder Ljøgodt gård er det her funnet et spyd fra en mannsgrav fra merovingertid (Skre 1996:567). Det finnes imidlertid ingen registrerte gravhauger på gården, men av arkeolog Anders Lorange utgravingsrapporter (1868:5-6) går det frem at det også her fantes gravhauger:

”Paa gaarden Ljøgodt, lige ved Raknahaugen, var ved Grustag af en temmelig anselig sex Alen høi, halvkugleformet Gravhøi Høsten 1867 fundet Oldsaker, nemlig sex Perler, langaktige, af rød Farve, tykke som en Lillefinger og saa haarde, at Finderen ”måtte lægge dem i en Morter for at faa dem itu”. Baade her og paa Hovin Gaard findes forresten mange Gravhøie, gravede og ugravede, af alle størrelser.”

På grunnen til Hovin gård så vi at det var rester etter 1 gravhaug og et funn av en ryggknapp- spenne fra 200/300 tallet (C-15662) (jf. appendiks:101). Det er også registrert spor etter 2 gravfelt på Ljøgodt (Ljøgodt I og II) med henholdsvis rester etter 9 og 4 hauger (Skre 1996:283). Endelig skal det på gården Holter også ha vært en rekke gravhauger fra førkristen tid på 1800-tallet som i dag er borte i tillegg til funn av brudstykker etter et tveegget sverd, en spydpiss, et økseblad, to skjoldbuler og fargede glassperler som ble levert til Universitetets Oldsakssamling, mens som i ettertid dessverre er gått tapt (jf. appendiks:99).

Hvis vi vender tilbake til spørsmålet om hva gravhaugene først og fremst kan si om dem som de ble bygget over, er dette i utgangspunktet meget vanskelig å si noe sikkert om. Det finnes ingen samtidige kilder som forteller om dette. Gravhauger og gjenstander blir derfor gjenstand for en fortolkning på grunnlag av hva de var ment å markere eller symbolisere. Som belyst ovenfor har gravlegging og gravdata et meningsinnhold som kan være påvirket av ideologien, ideene og religionen til det samfunn

som reiste gravanleggene. I følge arkeolog Bergljot Solberg (2000:31) har materielle symboler spilt en vesentlig rolle i begravelsesritualet. For eksempel forteller et sverd i graven at den gravlagte ikke bare var en mann, men at han tilhørte en framstående ætt eller gruppe. Siden det var de etterlatte som sto for begravelsen og byggingen av gravanlegg mener hun at det har vært av spesiell betydning å fremheve spesielle trekk ved den døde. Ætten til avdøde kan ha ønsket å understreke sin posisjon innenfor lokalsamfunnet eller markere overføring av ansvar fra den døde til de gjenlevende (ibid.) Et liknende syn har Skre (1996:290) der han på bakgrunn av en rekke indikasjoner som språkhistoriske overveielser og opplysninger i runeinnskrifter, sagaer og lover, ser en sammenheng mellom haugbygging og arv etter den som haugen bygges etter. I Magnus Lagabøtes landslov fra 1274 finnes begrepet "haugodelsmann." Om noen fant jordgravet gods, dvs. gravgods, skulle 1/3 gå til kongen, 1/3 til finneren og 1/3 til nærmeste haugodelsmann, som sannsynlig var den mannen som nedstammet fra den hauglagte. På 1200- og 1300-tallet så man sannsynligvis en sammenheng mellom odel og gravhaug. Et eksempel på dette finnes i en rettarbot om odelsløsning fra 1316. Her forventes det at odelsvitnene skal regne sin slekt tilbake til *haugs ok til heiðni*, dvs. til hedensk tid. Trolig viser denne retterboten (særlov gitt av kongen, med det formål å gjøre utbedringer eller forandringer i gjeldende rett), at gravhaugen på 1300-tallet var en integrert del i "dokumentasjonen" av et odelskrav på gården. Ved å henvise til haug og ætt legaliserte man sine rettigheter i odelssaker (Iversen 1999:19). Gravhaugens funksjon kan derfor sees på som en "eiendomsmarkør", der den dødes arvinger gjennom haugbyggingen ønsker å synliggjøre sin legitime rett til de besittelser de har arvet (Skre:ibid.).

Til slutt skal vi se på et forhold som gir sterke indikasjoner på at gården Hovin i Jassheim bygd kan ha vært den sentrale setegården i godssamlingen der og som mest sannsynlig tilhørte et samfunnslag av aristokratiske godseiere. Ca. 500 m. nordøst for Hovin gård (Skre 1996:figur 10) ligger den såkalte *Raknehaugen*, den største i Skandinavia med et tverrmål på ca. 77 m. og en høyde på ca. 15 m. C-14-dateringer av haugens 3 tømmerlag (1996) viste at haugen mest sannsynligvis ble bygget i 18-årsperioden mellom 533-551 e. Kr, dvs. i den senere delen av folkevandringstiden. Forutsatt at den branngraven som ble funnet i haugen ikke stammer fra en tidligere og rasert haug på stedet betraktes Raknehaugen i dag som en gravhaug. I brannlaget ble det funnet bl.a. brente beinfragmenter etter et menneskekranium i tillegg til tenner som viste seg å tilhøre en person på mellom 20 og 35/40 år. Ellers var haugen tom for gravgods (Skre 1997:19, 31-34). Haugen ble anlagt i en åker over et homogent humuslag hvor det i underkant av dette laget ble funnet ardspr. To pollenprøver tatt fra åkerjorden, tyder på at åkeren kan ha vært i bruk helt frem til haugen ble bygget, da prøvene fra henholdsvis åkerens overflate og lagets bunn nærmest hadde identisk innhold av pollen (Skre 1997:17). Nordvest og øst for haugen ligger henholdsvis gårdsgravfeltene på Ljøgodt (I og II) (vikingtid/merovingertid) og Haug (vikingtid) (Skre 1996:figur 10). Da Ljøgodt I og II har graver fra yngre jernalder og dessuten strekker seg fra kanten av Raknehaugens fotgrøft og nordvestover, ser Skre (1996:288) Raknehaugen som en del av dette gravfeltet. Haugen ligger på prestegården Hovins grunn, men eiendomsgrensen

gikk tidligere mellom gårdene Haug og Ljøgodt før den kom i offentlig eie. Selve grensen gikk mellom gårdene tvers over toppen på haugen (Skre 1996:figur 10). Åkeren under haugen viste seg å være sammenhengende og uten spor etter gjerde eller annet skille og grensen er sannsynligvis av nyere dato. Dette indikerer ifølge Skre (1997:18) at det åpenbart må ha skjedd endringer i gårdsstrukturen omkring Raknehaugen. Ut i fra alderen på gravfeltet Ljøgodt mener han derfor at åkeren som Raknehaugen ble bygget på trolig har tilhørt gården Ljøgodt (ibid.) Den lange avstanden fra gårdens tun til haugen forklarer han med at haugen trolig ble bygget oppå en svalformet terrasse for å se mest mulig størst ut. Imidlertid mener han at Ljøgodt sammen med Sand og Haug var små og skrinne gårder som den klart aristokratiske Raknehaugen neppe kan ha hatt tilhørighet til (ibid.).

Sammenfattende kan vi derfor si at det er stor sannsynlighet for at Holter og Hovin gårder ut i fra deres besittelseshistorie, gårdsstørrelser og geografiske beliggenhet i sine respektive bygder er blitt bygget av jordherrer som tilhørte et lokalt aristokrati, eller som Skre antyder ovenfor, et aristokratisk godseiersjikt. Imidlertid har han ikke kunnet følge eierskapet for disse gårdene tilbake til konkrete personer i tidlig eller høymiddelalderen for å fastslå om de som kongens representanter på landsbygda hadde stilling som stormenn eller lendmenn.

5.5.3 Imshaug kirkested i Øystra Skaun (Sørum) bygd

På Imshaug gård er det ikke tidligere gjort noen funn eller registrerte gravminner fra førkristen tid (jf. appendiks:102) som tyder på at gården og kirkestedet kan ha hatt en sentrumsfunksjon fra tidligere tid. Ca. 2,5 km sydvest (luftlinje) for gården ligger (Skre 1996:figur 11) gården Sørum med en steinkirke på sin grunn. Ifølge Skre knytter de skriftlige kilder gården til den såkalte Sørums slekten til midten av 1100-tallet, hvor hovedpersonene i slekten i halvannet århundre var kongens menn, først lendmenn, senere sysselmann og baron. I seinmiddelalderen var Sørums mennene blant Norges største godseiere med Sørums- og Skeagodsene på Romerike (Skre 1996: 155- 157). Nedenfor (Skre 1996:figur 11) ser vi en del av Sørumsættens godskompleks på Skaun (Sørum) hvor vi har markert Sørum og Skea som hovedgårder innenfor disse godsene. Ifølge Skre (1996:158-159) er de fleste av gårdene i Sørumsgodset og Skeagodset i heleie i henholdsvis ca. år 1500 og 1624/25, noe som han mener tyder på at de utgjorde kjernen i slektens gamle gods i den forstand at de i løpet av seinmiddelalderen gjennom ulike transaksjoner gikk ut av godsenes eierskap. Siden det også sto kirker på Sørum og Skea gårder mener han at de har vært blant hovedgårdene i godset fra første halvdel av 1200-tallet og begynnelsen av 1300-tallet (ibid.). Sørum kirke ble hovedkirken i denne delen av Romerike, trolig på grunn av sin sentrale beliggenhet, dvs. midt i bygden Skaun (ibid.). Når det derimot gjelder gårder som Imshaug, Berg, Arteid og Refsum vet man ifølge Skre (ibid.) ikke hvem giveren av disse gårdene var bare at de kom i sentralkirkelig heleie i løpet av middelalderen. Imidlertid ser han ikke bort i fra at giveren kan ha hatt forbindelser til Sørum-godset i den forstand at Imshaug gård ved siden av Berg

ligger tett opp til konsentrasjonen av heleide gårder som er under godset til Sørums mennene.

Alternativt ser han også for seg at gården kan ha vært en kongelig overdragelse i forbindelse med at kronen hadde gården Smedsrud i Skaun som også ligger tett opp til Sørum-godset (Skre 1996:157-158, 167).

5.5.4 Foss/Blaker kirkested i Blaker (Aurskog-Høland) bygd

Når det til slutt gjelder gården Foss er denne beliggende på østsiden av Glomma nær det gamle fergested Blakersund (Skre 1996:figur 8). Ifølge Rygh (1898:2:174) hadde kirken på gården egen prest, da RB (røde boken) nevner en prestegård til den. Ifølge Christie (1969:2: 89) skal prestegården har vært Nordre- Foss (gnr. 75). Kirken og sognet så vi hadde navn etter gården noe som var en sterk indikasjon på at gården ble bygget på gården, og da mest sannsynlig som høgendeskirke eller privatkirke (jf. appendiks:98). Det finnes i dag ingen registrerte førkristne gravminner på gårdens grunn som indikerer at gården kan ha vært et gammelt senter eller stormannsete selv om det ifølge lokalhistoriske kilder tidligere skal ha vært flere gravhauger på Foss (Kielland et al. 1931:7). Skre har så vidt vi har kunnet bringe på det rene heller ikke kunnet knytte denne topografisk til en godssamling i Blaker bygd. Gården kan derfor ha vært en frittstående gård. Skal vi overhodet våge å si noe om hvilket samfunnslag eierne på gården kan ha tilhørt må vi ta utgangspunktet i gårdens størrelse. Gården var på 7,3 markebol og en av de større gårdene på Romerike i forhold til minstmålet som var på 2 markebol for en fullgård på Romerike i middelalderen (jf. av. 5.2). Da kirken på gården også ble bygget i tre som generelt var bøndernes måte å bygge på kan vi selv om det på ingen måte er sikkert, ikke se bort i fra at en slik storgård kan ha vært i eierskapet til en selveiende bonde eller storbonde.

KAPITTEL 6.

TOLKNINGER OG DISKUSJON

6.1 Resultat av den økonomisk- geografiske analysen av gårder med kirker/kirkesteder

Av ti kirker/kirkesteder som vi undersøkte i forrige kapittel fant vi mer eller mindre sikre belegg for at tre av fem trekirker lå på setegårder i større godsamlinger der eierne mest sannsynlig tilhørte et aristokratisk godseiersjikt, altså et avvik i forholdet mellom sosial gruppe og byggemateriale. De 3 tre/stavkirkene var Hovin i Jassheim bygd (Ullensaker kommune) på Nedre Romerike, Holter i Nord-Lem bygd og Bjørke/Bjerke kirke i Vesttorp bygd (Nannestad kommune) på Øvre Romerike. Imidlertid var det ikke mulig å følge eierskapet for disse gårdene tilbake til konkrete personer i tidlig- og høymiddelalder slik at vi kunne fastlå om disse innehadde status som stormenn. Likevel kunne vi ikke se bort i fra at kirkene på gårdene Holter og Hovin kan ha blitt bygget som stormannskirker ut i fra de arkeologiske gravminner og gravfunn som er gjort på disse gårdene. På Bjørke gård derimot fantes ingen slike arkeologiske kilder, men gårdens relativt sentrale beliggenhet i forhold til mindre omkringingende gårder i nærheten i Vesttorp bygd og dens betydelige økonomiske størrelse målt i verdien av gårdens landskyld eller antatte produksjon av korn (12 markebol), tydet likevel på at det satt større jordherrer her som kan ha styrt bosetningsstrukturen i Vesttorp bygd. Videre fortalte skriftlige kilder som biskop Øysteins jordebok, Røde boken, at kirken også ble oppretthold ved gaver i gammel tid, noe som indikerte at den kunne være bygget som høgendeskirke (privatkirke) i middelalderen. Dessuten vitner samme kilde om at jordherrene på Bjørke gård ved siden av nabogården Nannestad var spesielt aktive givere av jordegods til kirkelige institusjoner før år 1300 e. Kr. Sett under ett var det derfor ikke usannsynlig at eierne eller kirkebyggerne på Bjørke gård kan ha hatt stilling eller bakgrunn som stormenn. Når det gjaldt øvrige trekirker som Imshaug kirke i Skaun bygd (Sørum kommune) og Blaker/Foss kirke i Blaker bygd (Aurskog-Høland kommune) var det ikke mulig ut i fra deres eiendomshistorie eller topografiske beliggenhet å knytte dem direkte til noen godssamlinger i denne delen av Nedre Romerike. Imidlertid var begge gårder relativt store henholdsvis 7,3 markebol og 8 markebol og mellom 3-4 ganger over det som utgjorde en fullgård (ca. 2 markebol) i middelalderen. Sett i forhold til at disse kirkene var bygget i tre, et materiale som etter tradisjonell oppfatning er sett på som bøndernes måte å bygge på kunne vi for Foss/Blakers kirkes del ikke se bort i fra at den kunne være en frittstående gård som

kanskje ble bygget av en selveiende storbonde eller hans slekt. For Imshaug kirke var det mer vanskelig å fastslå hvilken bakgrunn eierne av tre/stavkirken og gården den sto på opprinnelig hadde. Gården var en tid i kronens eller kongens eierskap som i løpet av seinmiddelalderen kom i sentralkirkelig eie, men vi kunne heller ikke utelukke at gården kan ha inngått i det som var Sørumsgodset ettersom gården og kirken/kirkestedet geografisk lå tett opp til denne godssamlingen (2 km) som tilhørte den gamle lend- og adelsslekten på Skaun eller Sørum gård. For steinkirkene fant vi ikke noen avvik i forholdet mellom sosial gruppe og byggemateriale. Her var kirker som Nannestad kirke i Vesttorp (Nannestad kommune) og Asak kirke i Akrar (Skedsmo og Lørenskog kommuner) de som sterkest viste indikasjon på å være bygget som stormannskirker. For Frogner kirke i Gauteid (Sørum kommune) og Skedsmo kirke i Gjoleid (Skedsmo og Lørenskog kommuner) viste de eldste opplysningene i Røde boken (erkebiskop Øystein jordebok fra 1390-årene) å ha tilhørt henholdsvis Hamar biskopen og kongen. Imidlertid tydet også bruken bergarten kalkstein, som det ikke finnes naturlige forekomster av på Romerike, til innramming av kirkenes åpninger at de opprinnelig også kan ha tilhørt eiere med aristokratisk bakgrunn. Når det til slutt gjaldt Lørenskog kirke i Gjoleid så vi at den ut i fra sin relativt sentrale plassering i bygden og det forholdet at den ikke bar navnet til den gården den ble bygget på, men etter bygden Lørenskog, tydet på at den kunne være bygget og bekostet av en sammenslutning av menn gjennom en form for andelsorganisering eller fellesbyggeri.

6.2 Hvorfor ble steinkirkene i mindretall i forhold til tre/stavkirkene på Romerike?

I diskusjonen om hvorfor det ble bygget langt færre steinkirker i forhold til stavkirker i middelalderen så vi innledningsvis at den dominerende forklaringen i etterkrigstid har vært befolkningsmessige og økonomiske forhold. Ifølge Anker & Havran (2005:87-88) og flere henger dette sammen med historieforskningens fokus på jordeiendomsforholdene i middelalderen. Hovedgrunnen til at stav- eller trekirkene ble dominerende skyldtes at Norge i europeisk sammenheng var tynt befolket med marginale muligheter for jordbruk. Byene som fantes i landet var dessuten få og små og størsteparten av befolkningen var knyttet til jord- og skogbruk. Aristokratiet på sin side var etter sentraleuropeiske forhold fåtallig med relativt begrensede ressurser og et begrenset maktgrunnlag, noe som gjorde at forutsetningene for en omfattende steinkirkebygging ikke var til stede. Dette skulle igjen forklare hvorfor konsentrasjonen av stavkirker er lokalisert utenfor de tettest bosatte områdene, mens steinkirker i hovedsak ble bygget i byer, i sentrale jordbruksbygder langs kysten og langs ferdselsårene innover i landet (ibid.). Imidlertid viser vår geografisk-økonomiske analyse for

storgårder som Bjørke/Bjerke, Holter og Hovin, på Øvre og Nedre Romerike tillegg til liknende undersøkelser som vi har sett er gjort i Rogaland (Haaland 1998) og i indre Sogn i Sogn og Fjordane fylke og Høre i Valdres i Oppland fylke (Anker 2001) at dette bildet trolig må nyanseres og er mer sammensett i den forstand at det sannsynligvis ligger flere årsaker bak enn økonomi og befolkningsgrunnlag som førte til at enkelte kirkebyggere innenfor aristokratiet valgte å bygge i tre istedenfor stein.

6.3 Kirkenes byggemateriale og status – tre kontra stein

Siden kirkene ble bygget i både tre og stein på Romerike, skal vi først fokusere på byggematerialenes brukshistorie og status i forhold til hverandre. Den rådende oppfatningen er at treet som bygningsmateriale er en tradisjon som strekker seg langt tilbake i tid i Norge. Byggingen av kirker begynte ifølge Snorre rundt ca. midten av 900-tallet, og så langt man vet ble disse kun reist i tre. På den annen side var det å bygge i stein ukjent her til lands inntil kirken introduserte denne byggemåten fra midten av 1000-tallet. (Brendalsmo 2000:17-18 212; Christie 1981:1:174, Ekroll et al. 2000:18; Lidén 1981:2:7).

Når det gjelder bruken av stein som byggemateriale er det flere forskere som hevder at kirken generelt krevde at kirkene skulle bygges i dette materialet. For eksempel hevder arkeolog Christie (1995:155-156) at:

”Tre var riktignok det selvfølgelig byggemateriale, og det har det alltid vært, men kirken kom med krav om at kirkehusene skulle bygges av sten. Årsaken var at Kirken var vokset frem i Romerriket, hvor offentlige bygninger ble bygget av sten, og kirkebygningene hadde fått sin form i dette materialet. Da den misjonerende kirke nådde nord for Alpene og møtte trebyggende folkeslag, måtte Kirken i første omgang tolerere at de først kirkebygg ble reist i dette materialet. Men så snart Kirken hadde fått fast fot i området, er kravet om sten som byggemateriale blitt håndhevet.”

Noe av det samme hevder arkeolog Hans-Emil Lidén (1974:9):

”Når steinbyggingskunsten smått og sen slo gjennom også her, skyldtes det først og fremst Kirken som var tradisjonsbærer av så meget fra antikkens kultur, og som prinsipielt hevdet at alle kirkebygninger skulle bygges i stein. Bare unntakelsesvis, når

omstendighetene – særlig de økonomiske – gjorde det nødvendig, brøt man med denne regelen.”

Imidlertid viser en relativt ny undersøkelse av forsker og bygningsarkeolog Jørgen H. Jensenius (1997) at Christies og Lidens påstander kan imøtegås og hvor han (1997a:88) hevder at:

”Det synes ikke å være bevart verken offisielle vedtak eller partikularrettslige bestemmelser om kirkebygningers materialer, form, størrelse eller utstyr fra middelalderen.”

Fraværet av bestemmelser fra pavekirkenes side mener Jensenius skyldtes delte meninger blant kristne når det gjaldt kirkenes utførelse, noe som går tilbake til 300-tallet e. Kr., da man begynte å reise de første kirker. Meningene varierte her fra ekstrem purisme til aksept av prangende og kostbare bygg, noe som ifølge Jensenius (1997a:85-86) viser til at både apostel- og keiserkirken opp gjennom historien hadde sine tilhengere. Som følge av dette mener han at det ikke har vært mulig eller viktig for pavekirken å vedta normative regler når det gjaldt kirkenes materialer og utstyr (Jensenius 1997a:91). Imidlertid mener han at fraværet av regler når det gjaldt kirkenes utførelse også gjenspeiler seg i norsk middelalder-lovgivning ved at kristenrettene i de norske landskapslovene ikke har bestemte krav når det gjaldt kirkenes byggemateriale (Jensenius 1997a:88). De fire landskapslovene som gjaldt for Norge i middelalderen forutsetter at kirkene blir bygget i tre, og det er ellers bare Frostatingsloven som var gjeldende for Trøndelag fra 1100-tallet av som sier noe om at det er klostest å bygge i stein, men samtidig har den ikke noe forbud mot å bygge i tre, mener han (ibid.). Jensenius oppfatning er derfor at trekirker var likeverdige med kirker av stein (ibid.). Belegg for dette finner han i såkalte *ordoer* eller anvisninger for innvielser og dedikasjon av kirker som er bevart fra England og Irland (Jensenius 1997b:85-86). Siden det også her finnes ordoer for både stein- og trekirker mener han at de også kan ha vært gjeldende for norske kirker. I en oversatt nesten komplett bevart irsk ordo fra tidlig middelalder (1000/1100-tallet) prøver han å vise sammenhengen mellom liturgi, rituale og arkitektur (ibid.). Ordoen beskriver ifølge Jensenius (1997b:96) samtidens krav til en trebygning for liturgisk bruk som synes å være likverdig med ordoene for steinkirker. Ordoen beskriver indirekte en bygning av tre med hjørnestaver, en midtstav i korets østre vegg, alter og døpefont, og en mulig forhall i vest. Jensenius tolker beskrivelsen som pragmatisk i den forstand at den henvender seg til prester

og forklarer orientering av kirken symbolsk, men siden den samtidig er diffus og uklar i en bygnings- teknisk sammenheng, mener han at den kan være ment å passe til ulike bygningstyper (ibid.). På grunnlag av dette trekker han den konklusjon at kirken trolig ikke var særlig opptatt av å definere materiale, form og størrelse på bygningene i den forstand at det var liten sammenheng mellom liturgi og arkitektur. Han tror derimot at kirkenes arkitektur var styrt av lokal sedvane som var avhengig av forhold som økonomi, mote, sosio-politiske forhold, klima, materialtilgang og -bruk som bestemte kirkenes former og størrelser. Kirkenes status var derfor ikke knyttet til byggematerialet, men heller ut i fra sin form, størrelse og funksjon mener han (ibid.). I utgangspunktet er det vanskelig å se at Jensenius ikke skulle ha rett i sin forklaring når han argumenterer for at det ikke finnes noen form for dokumentasjon som viser at kirken eller den romersk-katolske kirken hadde noen form for krav eller regler når det gjaldt kirkebygningers materiale, størrelse og form. Trolig har han også rett når han sier at trekirker og steinkirker var likeverdige når det gjaldt deres funksjon som Gudshus i tillegg til deres former og størrelser. Når han derimot hevder at kirkenes status ikke var knyttet til byggematerialet er jeg ikke enig i ham med dette. Ifølge arkeolog Torbjørn Landmark, som har skrevet om forholdet mellom makt, ideologi og materiell kultur i Oslo by i middelalderen og renessansen (1998), er kirker på lik linje med statuer, borger, pyramider eller lignende monumenter, i betydningen storslåtte materielle uttrykk som kjennetegnes av sin visuelle dominans (Landmark 1998:26). Siden kirker også inngår som en del av monumentalarkitekturen, definerer han dette begrepet som ekstraordinære bygninger som enten ut fra byggemateriale, utsmykninger eller funksjon skiller seg fra samtidens ordinære bebyggelse. En middelaldersk steinkirke mener han oppfyller alle tre kravene, mens en trekirke ikke vil oppfylle det første, siden stein er et ekstraordinært materiale, noe tre ikke er. Imidlertid mener han at trekirken like fullt er et monument siden den oppfyller de to siste kravene (Landmark 1998:26-27). Ekroll, som bl.a. har skrevet om norsk steinbygging i middelalderen 1050-1550 (1997), er av den oppfatningen at steinkirkens høyere status var knyttet til byggesteinens fordelaktige egenskaper i forhold til treets egenskaper, fordi en trekirke ut fra sitt materiale kunne brenne eller råtne ned, mens en steinkirke derimot kunne vare til nesten evig tid (Ekroll 1997:107). Dessuten mener han at ved å gi den fysiske rammen omkring Gudstjenesten en så solid og kostbar utføring som mulig ble også verdien av det som skjedde inne i kirken større (ibid.).

Ut i fra steinkirkenes ”eksklusivitet” og høyre status i forhold til stavkirkene i tre skulle vi kanskje kunne forvente at flere steinkirker ville ha blitt bygget mellom ca. 1150 og 1250 e.

Kr., men som anslagene viser ble det ikke slik. Av ca. 1200 til 1300 kirker ble bare ca. 300 steinkirker reist innenfor dagens grenser (jf. av. 1.1). Tar man med tidligere landskap som Bohuslän og Jämtland er tallet ca. 350, ca. 27-29 %. Som vi så gikk dette også igjen i vårt geografiske undersøkelsesområde, hvor 11 av 41 kirker på Romerike ble bygget i stein. Videre ble det til sammen bygget 21 steinkirker og 62 tre/stavkirker eller flere innenfor Akershus fylke som Romerike sammen med nabolandskaper som Aker, Asker og Bærum og Follo inngikk i. Dette sto også i kontrast til nabofylker som Vestfold i sørvest og Østfold i sør hvor steinkirkene ”dominerte” i forhold til trekirkene med henholdsvis 26 steinkirker og 10 trekirker og ca. 29 steinkirker av over 50 kirker. Dette forholdet syntes vi var påfallende særlig med henblikk på at Akershus fylke geografisk grenset nært opp til Oslo by som var det økonomiske og kulturelle tyngdepunktet i denne delen av Østlandet. I denne forbindelse viste det seg også at Akershus fylke sto for ca. 54 % av landskyld inntektene til Oslos geistligheten i høymiddelalderen, mens det samtidig på det kulturelle området forgikk betydelige arbeider i stein ved biskopens og kongens kirker og gårder og annen sakral arkitektur i byen som krevde fagfolk som kunne bygge i stein. I lys av dette aner vi derfor at valget om å bygge kirkene på setegårder som Holter, Hovin og Bjørke/Bjerke på Romerike i tre istedenfor stein sannsynligvis skyldes andre årsaker enn bare økonomi. Vi skal derfor belyse alternative forklaringer som kan ha ligget bak valget om å bygge disse kirkene i tre, slike som for eksempel Jensenius er inne på ovenfor som materialtilgang og -bruk, klima og sosiale og politiske forhold.

6.4 Kirkenes byggemateriale på Romerike

De arkeologer som har gjort en omfattende beskrivelse av kirkene På Romerike er så vidt nevnt Sigrid og Håkon Christie. I bindene ”Akershus 1. og 2.” (1969) i serien ”Norges kirker” mener de at valget mellom det å bygge kirker i tre eller stein først og fremst var økonomisk betinget (Christie 1969:1:22). Ut i fra den geografiske spredningen av stein- og trekirker i Akershus fylke, der 21 av 62 kirker eller en tredjedel ble bygget stein, mener Christie (1969:1:16) at steinkirkene helst ble reist i Viken, og i Asker og Bærum, hvor det var lett å skaffe byggmestere og egnet byggemateriale, mens det på Romerike bortsett fra bygdene som lå øst for elven Glomma (jfr. figur 6), i hovedsak var de store sentralt beliggende bygdene som fikk steinkirker (ibid.) Videre skriver de at:

”Forholdene på Romerike lå best til rette for bygging av trekirker, og det behøver derfor ikke ha ligget et bevisst program til grunn for at treet ble beholdt som kirkens

byggemateriale. Stenkirkebyggingen i sentralbygdene må imidlertid sees som uttrykk for at kirken her hadde fått mulighet og evne til å reise nye Gudshus i overensstemmelse med universalkirkelig tradisjon.” (ibid.)

At forholdene på Romerike skal ha ligget best til rette for bygging av trekirker er en diskutabel påstand sett i forhold til landskapets forbindelse til Oslo by som økonomisk og kulturelt sentrum som vi tidligere har vært inne på. Det som likevel er merkelig er at Christie selv (1969:1:10-12) er inne på dette. De hevder at som følge av at landet ble inndelt i bispedømmer og Østlandsbiskopen fikk sete i Oslo by i begynnelsen av 1100-tallet, har Oslo by spilt en viktig rolle som kirkelig og kulturelt sentrum som hadde avgjørende innflytelse på Akershus fylke, hvor landskaper som Romerike, Follo og Asker – Bærum – Aker ble kjerneområdene i Oslo bispedømme og Akershus len (Christie 1969:10-12). Vi vet videre at som følge av kongens og biskopens omfattende byggeprosjekter på 1100- og 1200-tallet i byen og at det å bygge i stein og mure med mørtel var et ukjent håndverk i Norge, hentet man byggmestre og håndverkere fra utlandet som var vant med å jobbe i dette materialet (Lidén 2000:139-140). De utenlandske fagfolkene brakte med seg ny bygningsteknisk og arkitektonisk kunnskap fra hjemlandet sitt og de såkalte *bygghyttene* eller arbeidsmiljøene rundt byggeprosjektene i byen ble i sin tur opplæringssteder for norske håndverkere. På den måten virket de som spredningssentra for den kunnskapen de tok med seg (ibid.). Sigrid og Håkon Christie er også inne på noe av det samme i den forstand at de ser bygghytten rundt Domkirken eller Halvardskirken i Oslo i første halvdel av 1100-tallet som et senter for opplæring av norske steinhuggere og – murere, som etter hvert kunne påta seg å oppføre kirker rundt i bygdene i Akershus (1969:1:24). Når det videre gjelder tilgangen til brukbart byggemateriale vet vi at det i Oslo-regionen, som for eksempel i Asker og Bærum og på Hovedøya og andre øyer i nærheten ble hentet kalkstein til bygging av kirker som for eksempel Tanum, Haslum og Asker i tillegg til byggingen av klosteret på Hovedøya og andre sakrale bygninger i Oslo by. Som vi også har sett (jf. av. 5.4) ble kalksteinen enten hentet herfra eller fra Mjøsbygdene og i vesentlig grad brukt i bygningsledd som portaler, vinduer, dører og hjørner i nær sagt alle 10 steinkirker på Romerike (Eide 1974:71; Ekroll 1997:194; Vibe 1971:179-180).

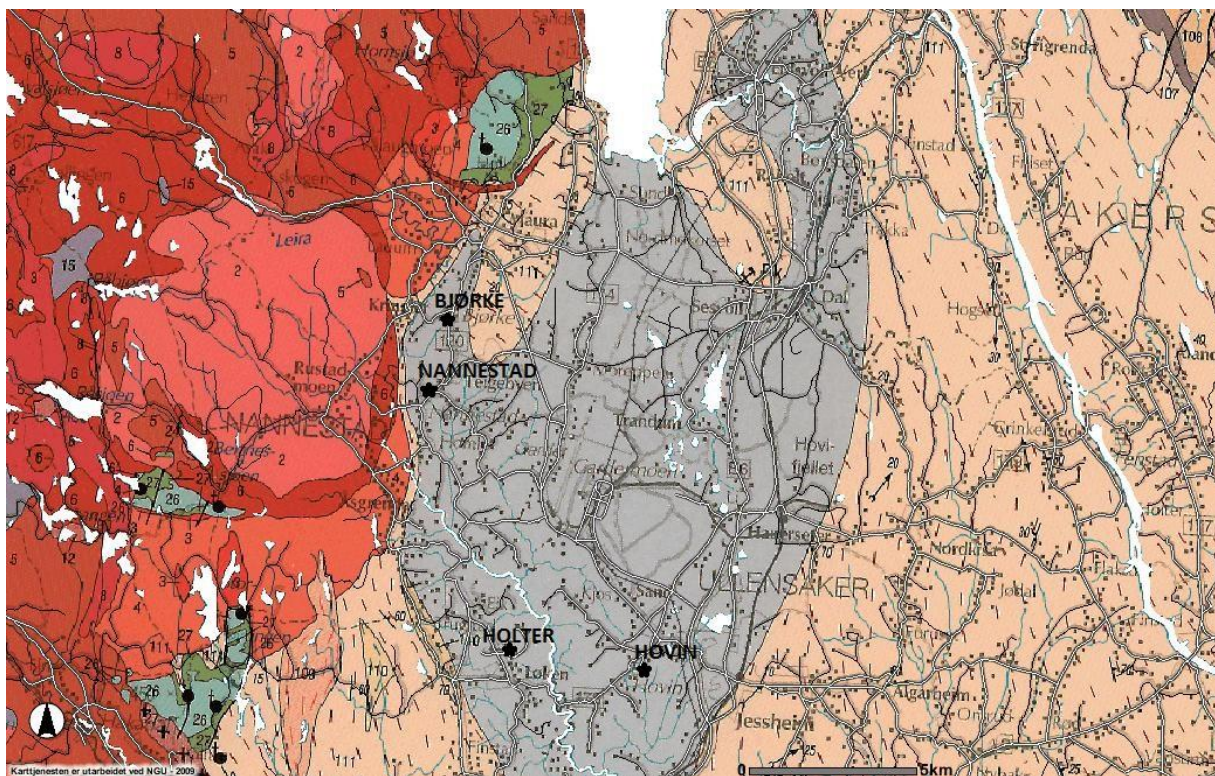
I utgangspunktet er det ikke vanskelig å se at tilgjengeligheten til tre og bruken av dette som byggemateriale førte til byggingen av ca. 1000 tre/stavkirker på landsbasis i middelalderen. Når det gjelder tilgangen til tremateriale bød trolig skogene i høymiddelalderen på tjenelig

virke i større omfang enn i dag, og sannsynligvis var neppe Romerike noe unntak i den forbindelsen, da regionen i dag fremdeles er omgitt av skogkledde åser. Dessuten grenset landskapet til skogsbygder som Høland og Enebakk i syd, Nittedal i sydvest, Hurdal i nordvest og Feiring i nord. Ifølge forstmann og håndverkshistorikeren Jon Bojer Godal som bl.a. har analysert materialbruken i Haltdalen stavkirke i Sør-Trøndelag, har både blandingen og den geografiske spredningen av treslagene, især furu, endret seg mye siden middelalderen. Skogens alder og trærnes størrelser er også annerledes i nyere tid enn i middelalderen. Skogen består i dag av yngre og mindre trær (i Anker & Havran 2005:68-70). Når det gjelder stavkirkene ser det ut til at de generelt ble bygget av furu eller med furu som det dominerende treslaget. Ifølge botanikeren Kristen Amodt og tømmeren Hans Marumsrud som har analysert materialer og utførelse i stavkirker som Nore og Uvdal i Øvre Numedal i Buskerud fylke, ser det ut til at kirkene ble bygget av virke fra furuskog på stedet. Store deler av treet utgjøres også av såkalt malm eller kjerneved, dvs. utvokste furutrær med høyt harpiksinnhold i stammen, som gir mer stabile og holdbare materialer (i Anker & Havran 2005:69). I denne forbindelse vet vi ikke hvilket treslag de tre portalplankene fra den nedrevne stavkirken på Imshaug gård i Sørumsdal er laget av, men ifølge kunsthistoriker og forfatter Lorentz Dietrichson var trolig materialet også her furu (Dietrichson 1898:16). Før selve byggingen av stavkirken tok til ble trærne først blinket ut, felt og så transportert til selve byggeplassen. Trolig ble også delene til kirken hugget til i skogen hvor tømmeret ble hentet for å spare transportvekt eller når bygningstømmeret måtte hentes langt fra byggeplassen. (Anker & Havran 2005:71; Christie 1996:162-163).

Når det gjelder bruken av stein som bygningsmateriale til kirkene på Romerike kan det generelt ikke sees at tilgangen til dette skal ha vært mindre i forhold til treet som bygningsmateriale eller nabolandskapenes tilgang til stein. Det faktum at det ble bygget 11 steinkirker av 41 kirker på Romerike vitner tross alt at det var mulig å få tak i brukbar bygningsstein og at man var villig til å ta denne i bruk. Selv om bruken av ulike bergarter varierte mellom landskapene i Akershus fylke ble det i hovedsak brukt lokale bergarter i oppføringen av kirkenes murvegger. Ifølge arkeolog Hans-Emil Lidén (1976:14) er nesten alt middelaldersk murverk i Norge murt opp av såkalt bruddstein, dvs. stein som er brukt ut av fast fjell. Hovedkravet til bruddstein er at den kan spaltes uten at den sprekker for lett opp eller på annet vis smuldrer eller forvitrer når den kløyves. Lagdelte eller skifrige bergarter ble derfor brukt, men ikke alle skiferarter var brukbare. I bruddsteinsmurverk er det også funnet omdannede bergarter som gneis, gneisgranitter eller kvartsitt brukt og ifølge Lidén (ibid.) er disse

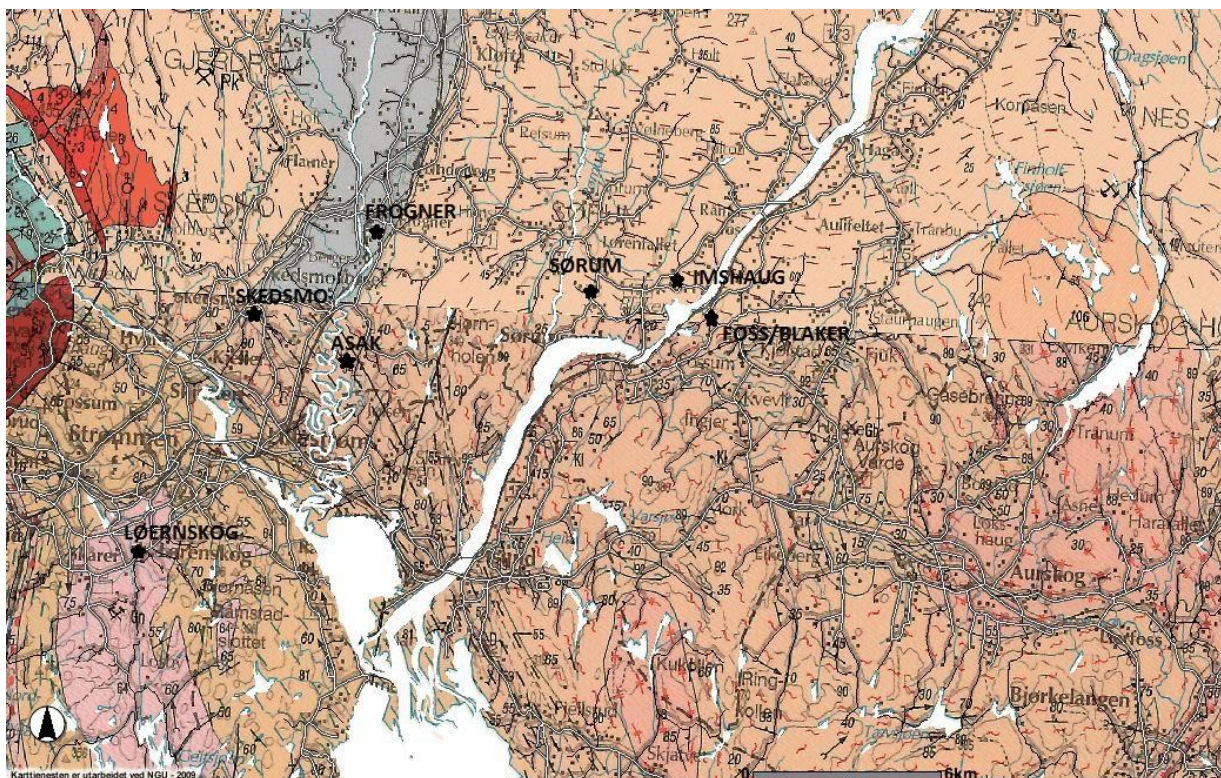
bergartene såpass vanlige i Norge at bruddene hvor man hentet byggesteinen for det mest lå nær byggestedet. Av andre bergarter er det også brukt *kalkstein* i bruddsteinsmurverk i visse områder, som på Østlandet (ibid.). Lidéns beskrivelse stemmer stort sett overens med Christies beskrivelser når det gjelder bruken av ulike bergarter til byggingen av steinkirkene på Romerike og øvrige regioner av Akershus. Ifølge Christie (1969:1:34) har byggesteinen i Akershus også blitt hentet så nær kirken som mulig. Til murene har man foretrukket bruddstein med noenlunde god kløv (spalting). I Bærum-kirkene er det brukt lokal kalk- og sandstein i bruddsteinsmurverket, mens det på Romerike og i Follo ble brukt mest grunnfjellsbergarter som granitt og gneis (ibid.). Når det gjelder hjørner og innfatninger av muråpninger som portaler og vinduer er det ifølge Christie (ibid.) også blitt brukt såkalt hogd stein eller kvaderstein (bearbeidet og rektangulær blokkformet stein) i granitt eller kalkstein, og i enkelte tilfeller kleberstein. Da kalksteinsforekomster finnes i Oslo-området og i Asker og Bærum, er denne også blitt brukt i Bærum-kirkenes innfatninger, mens det i alle Follo-kirkene er hogd noe granitt til hjørnekvadre og innfatning av åpninger (ibid.). Ser vi nærmere på murverket i kirkene på Romerike viser Christies undersøkelser at Frogner kirke i Sørumsdal ble bygget av rå granitt og gneis og hadde hjørner av kalkstein. I Skedsmo, Lørenskog og Nannestad var murene oppført i bruddstein. I tillegg hadde Lørenskog og Nannestad hjørner av hogd stein, mens Asak kirke hadde sider av hogd kalkstein og et fundament av bruddstein (Christie 1969:2:161, 169, 178-179, 294).

Videre er det også godt sammenfall med Christies og Lidéns redegjørelser når det gjelder bruken av og tilgangen til forskjellige lokale bergarter ved byggingen av steinkirkene i forhold til hva geologien generelt viser for Øvre og Nedre Romerike. I Nannestad kommune hvor Bjørke trekirke lå i nord med Nannestad steinkirke ca. 2 km lenger syd (Vest-Torp bygd) og Holter trekirke (Nord-Lømby bygd) lenger syd for denne igjen ligger et grunnfjellsområde vest for disse kirkene bestående av forskjellige granitt- og gneisbergarter (NGU 2009:figur 12). Kirkene selv ligger derimot på et stort område av løsmasser. Forflytter vi oss til Nedre-Romerike til kommuner som Sørumsdal og Aurskog-Høland til kirker/kirkesteder som (Gudleif-) Asak (stein), Imshaug (tre) og Sørumsdal (stein) samt Blaker/Foss (tre) (NGU 2009:figur 12) ser vi at grunnfjellet i denne delen av Romerike generelt består av gneis. Ut over bergarter som gneis og granitt finnes det også kleberstein eller klebersteinbrudd på Romerike som strekker seg tilbake i tid. I alt er det lokalisert fire klebersteinbrudd i Akershus Fylke hvor alle ligger

Figur 12. Digitalt bergrunnskart raster N-250 (1:131253) over Nannestad og Ullensaker kommuner på Øvre Romerike. Kirkene/kirkestedene er lokalisert (svarte stjerner) i løsmassefeltet i midten av kartet (lysegrå farge). Bjørke kirkested lengst i nord, Nannestad steinkirke ca. 2 km lenger sør. Holter og Hovin kirkesteder lenger i sørøst. I nord ligger Hurdalsjøen. Grunnfjellet består i hovedsak av forskjellige gneis og granitt arter (hvv. røde fargetoner/sjatteringer og lyst/brungrå felt (omarbeidet etter NGU 2009. <http://www.ngu.no/kart/bg250/>).

på Romerike, som Sæteren i Aurskog- Høland, Piggåsen i Fetsund, Brennepåsen i Sørums og Folvelseteren i Nes kommune (Skjølsvold 1961:136-137). Bruddene stammer sannsynligvis fra tidlig vikingtid som ble brukt til å lage gryter og kar i tillegg til gjenstander som vevlodd, fiskesøkker og spinnehjul (Skjølsvold 1961:14-15, 114, 136-137). Ifølge geolog Amund Helland (1893:115) skal det angivelig ha vært hentet kleberstein fra Folvelseteren til bygningsledd som kapiteler og fotstykker til Mariakirken og Hovedøya kloster i Oslo i middelalderen. Ifølge Lidén (1976:15) skal bruddet ha vært disponert av Oslo-bispen i middelalderen som hentet stein herfra til domkirken eller Hallvardskirken i Oslo. Det som likevel er bemerkverdig i denne sammenheng er at klebersteinen ikke er blitt brukt i noen av kirkene på Romerike, noe man ikke vet hvorfor (Christie:1969:1:35).

Figur 13. Digitalt berggrunnskart raster N-250 (1:141247) over nedre del av Romerike med deler av kommuner som Gjerdrum, Skedsmo, Lørenskog, Sørum, Nes og Aurskog-Høland. I sør løper elven Vorma ut i Øyeren. I nordvest ser vi de sørlige deler av løsmasse/morene området (lysegrå felt) som på kartet ovenfor (NGU 2009:kart 12) (omarbeidet etter NGU 2009. <http://www.ngu.no/kart/bg250/>).

Isteden ser det ut til at man har valgt (jf. av. 5.4) å bruke kalkstein til kirkenes muråpninger selv om det ikke finnes naturlige forekomster av denne bergarten på Romerike. Kalksteinen ble hentet fra brudd i Oslo-området eller Helgøya i Mjøsa og fraktet med båt på elvene Glomma og Vorma, som naturlig nok var den letteste og raskeste måten å få fraktet denne bergarten på.

6.5 Tilgang, transport og byggeprosess

Bort sett fra klebersteinsbruddene og bruken av kalkstein vet vi ikke hvor man hentet stein til byggingen av steinkirkene på Romerike i høymiddelalderen. Den eneste kilden vi har er et brev fra slutten av 1600-tallet som interessant nok forteller om et felt som skal ha ligget i nærheten av Hovin kirke og som vitner om at veien til bruddene kunne være lang og frakten kostbar. I et brev til stiftsamtmannen Oslo-bispen Hans Rosing av 16. april 1695 skriver sogneprest Thomas Rosing i Ullensaker bl.a. følgende om forslaget om å bygge nye Hovin kirke i stein:

".....Men som her: Stiftskriver melder, at det er Velbaarne Hr: Stiftamtmandens Villie: at den skulde byggis af Steen, beder Jeg hr. Stifftskriver Allertiennistl: at hand høy bemelte gode Herrer ville foredrage at det er fast impossible saa meget Steen oc Kalck der til, at tilveye bringe, hvilchet oc i forrige tider, maa have forvoldet at samme Kirche af Træ Reiseverck er bleven bygt. Der ligger vel it field een half mil Veigs fra Kirchen hvor af mand med stor besverring tienlig steen til Huusenis høyeste fornødenhed maa utbryde. Kalchen kand ej bekommes nermere end ved Feiring i Eidsvold sogn som er ved-5 Miile Veigs fra Hovind. Oc som veyer did baade er besverlig saa oc førselen Kostbar effter som Kalchen maa føris til Vandz fra Feiring, til Eidsvold, Saa skulde Almuen liige saa gierne hendte den fra Asker sogn, som er = 7 Miile for dem her j Annexet. Hvilchet vilde falde Almuen baade tuncht i disse vanskelig tider, oc der hoes tage it par aars tids forhaling. Den Gunstige Øfrighed beviiste een stor Naade imod den fattige Almue om Kirchen motte bygges af Tømmer."(Christie 1969:2:233)

I brevet fraråder Sognepresten i Ullensaker sin far, som var stiftamtman og Oslo-biskop, på vegne av allmuen om å la "nye" Hovin kirke bli bygget i stein, da bruddet for egnet stein og kalk til murung lå langt unna byggestedet. 1 miil eller norsk landmil var før 1683 definert som 17600 alen eller 11, 13 km, og før 1862 18000 alen eller 11,295 km (Holtebekk, 2009, 2. avsnitt). Avstanden fra Hovin kirke til det angivelige steinuttaket kan derfor ha vært ca. 5556,5 m eller 5,5 km, en ikke ubetydelig avstand med datidens transportmiddel og kommunikasjoner. Den "Nye" kirken på Hovin ble til slutt bygget som en tømmerkirke og sto ferdig i 1693. Selv om brevet er et viktig vitnesbyrd om materialbruk og tilgangen i denne delen av Romerike vet vi likevel ikke om hvordan situasjonen var ved kirkene man eventuelt vurderte å bygge i stein på Romerike i middelalderen. Tilgangen til nok og brukbar byggestein har naturlig nok variert alt etter hvor kirkene ble bygget og som vi har vært inne på tidligere lå sannsynligvis uttakene i nærheten av byggeplassen. Ved siden av tilgangen til byggestein kan vi heller ikke se bort i fra at byggeprosessen ved kirkene kan ha vært en tungtveiende grunn når det gjaldt hva slags materiale man til slutt foretrakk å bygge kirkene i. I forhold til en trekirke var byggeprosessen ved en steinkirke generelt mer omfattende og tok atskillig lengre tid siden byggingen måtte foregå i etapper. Først måtte man stikke ut bygningens grunnplan, for deretter å grave fundamentgrøfter og legge fundamentet. Så kunne oppmuringene av veggene starte og når dette arbeidet var ferdig la man taket på plass. Mellom hver av byggetappene eller innenfor hvert enkelt av dem kunne det bli opphold i

arbeidet i kortere eller lengre tidsrom. Innenfor hovedetappene kunne det også oppstå kortere byggestopp eller perioder med svært lav aktivitet. For eksempel er årstiden for å mure med bindemiddel eller kalkmørtel i Norge relativt kort og lar seg ikke gjøre vinterstid, fordi herdingen av mørtelen krever mindre enn 60 % luftfuktighet og ikke lavere temperatur enn + 4 grader Celsius (Brendalsmo 2001:209-210; Ekroll 1997:73). Når det gjaldt produksjonen av kalkmørtel til muring var denne i seg selv en prosess som tok tid. Først måtte kalksteinen som all annen stein først brytes og transporteres, for deretter å bli knust, brent og lesket eller blandet med vann som fikk kalken til å koke. For at kalkmørtelen igjen skulle bli god måtte den ligge i minimum tre år til lesking eller opptil syv år for å bli førsteklasses (Ekroll 1997:72-74). Ifølge beregninger gjort av den danske historikeren og kunsthistorikeren Axel Bolvig (1992:149-150) krevdes det bare til fundamenter, ytre og indre murer, murmasse, tømmer og tekkemateriale, sand og grus og osv. i gjennomsnitt minst 3000 enkelttransporter eller lass for å bygge en jysk landsbykirke. Selv om Bolvigs beregninger er et gjennomsnitt og gjeldende for danske forhold i middelalderen og således ikke er helt sammenlignbare med norske forhold sier de likevel mye om det omfattende arbeidet som lå bak, ikke minst når transporten over land helst måtte foregå om vinteren når bakken var fast og snø og is minsket sledens friksjon (Ekroll 1997:64; Nedkvitne & Norseng 2000:182-184). Til slutt var også byggherren avhengig av en rekke fagfolk og håndlangere som tømрrere, kalkslåere, steinhuggere, skulptører, glassarbeidere, smeder, grovhuggere i steinbruddene og ikke minst en byggmester eller arkitekt som kunne lede og koordinere arbeidene ved kirken (Svanberg 1994:17).

6.6 Samfunnspolitisk utvikling – konfrontasjon kongemakt og kirkemakt

Selv om den omfattende og tidskrevende byggeprosessen ved steinkirkene kan ha fått mange kirkebyggere til å vegre seg mot å bygge kirkene sine i stein kan vi heller ikke se bort i fra at sosiale og politiske faktorer påvirket steinkirkebyggingen i negativ retning. Bakgrunnen er at sentralkirken i Norge fra midten av 1100-tallet fremtrer som en sentral politisk maktfaktor ved siden av kongemakten, en utvikling som bl.a. ført til at det i lengre eller kortere perioder i høymiddelalderen foregikk en interessekamp mellom aristokrati og konge på den ene siden og sentralkirken med erkebiskopen på den andre siden om hvem som skulle råde over de private kirkene i Norge. Med opprettelsen av erkebispesetet i Nidaros i 1152/53 e. Kr. fremtrer kirken i Norge som en ny samfunnsinstitusjon med fast erkebispesete og ledelse som etter hvert kom til å endre den politiske maktkampen i Norge radikalt i den forstand at erkebispesetets leder ble en maktfaktor kongen måtte ta hensyn til siden denne sto direkte

under paven i Roma og hans råd (*curia*), og som ofte talte kongene midt i mot (Ekroll 1997:29; Sigurðsson 1999:1:115). Opprettelsen av erkebispesetet i Nidaros var et ledd i den universalkirkelige reformbevegelsens mål om *Libertas ecclesiae*, dvs. kirkens absolutte frihet og uavhengighet fra all verdslig makt og myndighet med et pavelig herredømme, *supremati*. Som følge av at kirken var blitt innlemmet i føydalsystemet mente man innenfor idealistiske kretser av kirken at kirken og klosterbevegelsen hadde kommet bort fra sine religiøse oppgaver og blitt verdsliggjort. Målet for reformbevegelsen var derfor å føre kirken tilbake til sine åndelige oppgaver. Kravet eller målet om et pavelig overherredømme betydde i praksis at paven ble en eneveldig leder for kirken med delegert makt til sine tjenere som erkebiskoper, biskoper og prester, og på sikt skulle den internasjonale kirken erstatte den nasjonale. I Norge førte denne maktkampen på et sentralt plan at kirken etter hvert fikk igjennom en rekke krav, bl.a. at den selv skulle ha ansettelsesrett i alle kirkelige embeter, herredømme over eget jordegods og domsrett i interne saker (Sigurðsson:ibid.).

Imidlertid kom kampen mellom konge og kirke også til å dreie seg om privatkirkene som ble bygget på landsbygda i Norge. Av kristenrettene i de gammelnorske lovene fra middelalderen så vi (jf. av 5.4) at disse gikk under betegnelsen høgendeskirker, dvs. privatkirker eller egenkirker. Høgendeskirkene hørte inn under det såkalte egenkirkevesenet, en organisasjonsform som stammet fra kirkens eldste tid. Karakteristisk for denne typen av kirker var at de etter germansk rett var kirkeeernes private eller personlige eiendom som i økonomisk henseende derfor kunne arves, selges, pantsettes, deles eller byttes bort på lik linje med all annen personlig eiendom. I kirkelig sammenheng hadde kirkeierne også rett til å velge ut og tilsette prester ved kirkene. At bare fysiske eller levende mennesker ifølge germansk rett kunne eie kirkene sto dessuten i motsetning til romersk-katolsk rett som opererte med begrepet juridisk person eller rettssubjekt, dvs. en ikke-fysisk person. Dette betydde at kirken ikke var eiet av fysiske eller konkret levende personer, men ganske enkelt eiet seg selv eller var kirken en selveiende institusjon (Vilberg 1977:8-10).

I etterkrigstid har det vært diskusjon blant historikerne om hvor langt sentralkirken egentlig kom i sine bestrebelser på å få kontroll over de kirkelige og økonomiske forholdene ved egen- eller høgendeskirkene i Norge. Utgangspunktet for diskusjonen er tolkningen av et dokument kalt "Canones Nidrosienses", som ifølge historiker Arne Odd Johnsen (1951:1) stammer fra kirke- og riksmøtet i Nidaros i 1152/53 e. Kr., hvor pavens utsendte representant kardinal Nicolaus Brekespear deltok. Selv om dateringen av dokumentet riktignok har vært gjenstand

for diskusjon blant enkelte historikere om hvorvidt det stammer fra et riksmøte i Bergen i 1163 eller et provinskirkemøte i Norge en gang mellom 1170 og 1180 e. Kr. (Smedberg 1973:139-140; Vilberg 1977:54), er det de kirkerettslige bestemmelsene i dette dokumentet, de såkalte canones, som er interessante i vår sammenheng. Det er disse som etter hvert får følger for praktiseringen av privatkirkeordningen i Norge og som utgjør kjernen i stridighetene mellom konge og sentralkirken som fant sted fra andre halvdel av 1100-tallet og inn på 1300-tallet.

Selve dokumentet inneholder 15 kanoniske regler vedrørende forvaltningen av kirkene i Norge, og her er det især Canon 1, som har fanget historikernes interesse. Bestemmelsen omhandler kirkegrunnleggenes patronatsforhold, der sentralkirken krever at kirkeeeierne som riddere (stormenn), hirdmenn eller bønder, gir avkall på eiendomsretten til kirkene samt retten til å til- og avsette prester ved disse. Til gjengjeld innrømmes de en såkalt patronatsrett, dvs. en rett til å presentere en pretekandidat for biskopen i tillegg til retten til å føre tilsyn med forvaltningen av kirken inntekter og presten ved denne. Canon 1. omfattet imidlertid ikke kongens privatkirker. På det angivelige kirke- og riksmøtet i 1152/53 e. Kr. skal likevel kong Øystein Haraldsson (1125-1157) sammen med sine kongsbrødre Sigurd Munn og Inge Krokrygg i et kongelig fribrev helt ha oppgitt råderetten over kirkegodset og presteutsettingen ved de kirkene som var grunnlagt av dem selv, deres forfedre og av andre de hadde overtatt kirkene etter (Johnsen 1951:8, 10, 12-13, 15-16, 20; Smedberg 1973:138-139; Stefánsson 1960:40). Ifølge Johnsen (1945:198, 234) betegnet Canon 1., et avgjort brudd med det tidligere ”egenkirkesystem” som opprinnelig hersket i Norge og andre germanske land, og bestemmelsene i denne canon mener han derfor gjorde slutt på det gamle egenkirkesystemet i Norge. Det er liten tvil om at bestemmelsene i Canon 1. var noe helt nytt i synet på hvordan kirkene skulle administreres, men det som likevel er mer betydningsfullt er at bestemmelsene markerer starten på en utvikling som på lengre sikt fører til et ”system” av sognekirker som i motsetning til privatkirker generelt var ment for folk flest innenfor et bestemt kirkedistrikt eller sogn. Imidlertid foregikk denne utvikling over lang tid. Det kan derfor ikke sies at Johnsen har rett når han hevder at bestemmelsene i Canon 1. gjorde slutt på det gamle egenkirkesystemet. Ifølge den islandske historikeren Mågnus Stefánsson (1960:72) var bestemmelsene fra kirkens side trolig ment å avskaffe privatkirkesystemet i sin helhet, men han mener dette må ha vært en målsetning på lengre sikt, da kirken sannsynligvis regnet med at kongen og stormennene ikke uten videre ville gi fra seg alle rettigheter over de kirker som de eller deres forfedre hadde bygget og lagt jord til. På kirke- og riksmøtet i 1152/53 var det

derfor mer avgjørende eller prinsipielt viktig for kirken å få en formell anerkjennelse av de patronatsbestemmelser og andre reformkrav som ble lagt frem der uten samtidig å legge altfor stor vekt på å få disse bestemmelsene realisert og respektert i sin fulle konsekvens mener han (Stefánsson 1960:51). Johnsen (1969:26-27, 29) på sin side at det tok kirken ca. 36/37 år, fra 1153 til ca. 1190, å få innført bestemmelsene i så vid utstrekning at de ble respektert. Selv om kirken på et sentralt plan kan ha fått en formell aksept for disse bestemmelsene vitner kildene likevel om at de i sin helhet eller reelt sett ikke ble respektert av kongemakten. Ifølge arkeolog Jan Brendalsmo (2001:164) stod den samme motsetningen mellom de samme partene drøyt 100 år senere etter kong Sverres "Tale" i 1196/1197 e. Kr. å dømme, riktignok langt mer dempet, men den var fortsatt ikke løst, og ifølge Smedberg (1973:143-144, 146-149) var patronatsbestemmelsene fra slutten av 1100-tallet og gjennom 1200- og 1300-tallet flere ganger gjenstand for kontroverser mellom kirken og kongen. Ifølge Brendalsmo (2001:163) viser også erkebiskop Jon Raudes kristenrett fra 1273 e. Kr., som opprinnelig var ment å gjelde for hele Norge, men som aldri ble vedtatt, at folk fortsatt bygget høgendeskirker eller privatkirker, sette prest til dem og holde messer uten at rett kanonisk prosedyre ble fulgt. Når den norske egenkirkepraksisen egentlig skal ha opphørt er derfor uviss, men skal vi tro Smedberg (1973:147) er det en mulighet for at sentralkirken likevel kan ha fått i gjennom sine krav overfor aristokrati og bønder rundt år 1300 e. Kr. når det gjaldt kirkelig kontroll over forvaltningen av kirkegodset, da høgendeskirker og private kirkeiere praktisk talt ikke nevnes i det diplomatariske materialet etter denne tid.

Går vi tilbake til konflikten mellom konge og kirke er kanskje den mest omtalte og hardeste kampen om hvem som skulle råde over og forvalte høgendeskirkene og deres gods trolig den som fant sted mellom erkebiskop Eirik Ivarsson (1130-1213) og kong Sverre Sigurdsson (1151?-1202). De sentrale kildene som forteller om denne kampen er "Sverres Saga" og "En tale mot biskopene" som ble fullført kort tid etter kong Sverre Sigurdssons død i 1202 e. Kr. Ifølge filolog Anne Holtsmark (1961:5) er talen Sverres eget forsvarsskrift i den ideologiske kampen han førte mot kirken, mens sagaen er en beretning om kongens liv som forteller forholdsvis lite om den ideologiske striden mellom Sverre og kirken. I sagaen hører vi ifølge Johnsen (1951:19) et av de viktigste tvistepunktene mellom kong Sverre og erkebiskop Erik gjaldt patronatsretten, dvs. kirkeeiernes rett til å velge prest ved kirkene og retten til å forvalte deres inntekter:

”En ting de var uenige om var dette: det var gammel lov og sedvane at kongen og bøndene kunne la bygge kirker på gårdene sine på egen kostnad om de ville; da skulle de rå for disse kirkene og sette prester til dem. Men erkebiskopen sa at han hadde makt og styring over alle kirker straks de var innviet, og alle kirker som han tillot at det ble lest messe i. Kongen krevde at de skulle gå etter loven, men erkebiskopen sa nei.” (Holtsmark:1961:167-168).

Kongens menn som stormenn eller lendmenn nevnes imidlertid ikke i denne delen av sagaen, men nevnes i stedet i ”En tale”:

”Siden han nå skal stå Gud til ansvar og avlegge regnskap for ham for hvordan han har vernet og overvåket den hellige kirke, slik som vi leste før i dette skriftet, og siden den hellige kirkes tjenestemenn skylder å vise kongen lydighet og full ærefrykt og troskap uten svik, kan vi ikke skjønne hvilken hjemmel våre lærde menn har for å drive kongen bort fra oppsynet med den hellige kirke, det som Gud har pålagt ham å ha, og som han skal stå til ansvar for.

Vi vet for visst at mindre menn enn kongen selv kan ha noe å si over den hellige kirke, for riddere og hirdmenn, ja til og med bønder skal ha oppsyn med en hellig kirke dersom de har plikt til å vedlikeholde den.” (Holtsmark 1961:275).

Ifølge Johnsens tolkning (1951:20) blir kongen i denne delen av ”En Tale” helt klart nektet patronatsrett av sentralkirken i samsvar med det kongelige fribrevet av 1153, mens den innrømmer de andre kirkegrunnleggerne (eller deres arvinger) en slik rett i fullt samsvar med bestemmelsene fra Canon 1. av 1153. Når det gjelder andre avsnitt har Smedberg (1973:136) tolket dette som at: ”kungen hadde gemensamma intressen att bevaka med de privata kyrkoägarna.”, noe som han mener kommer nærmere til uttrykk i følgende del av ”En tale” fra 1196/1197:

”Tienden vår og andre godgjerninger blir krevd av oss med trussel om bann og fordømmelse. Det blir krevd av oss at vi skal bygge kirker, men siden, når de vel er ferdige, blir vi jaget bort fra dem som om vi var hedninger. Vi blir truet til å bære utgiftene, men får ingen rett til å rå over kirken!” (Holtsmark 1961:264).

Ifølge Smedberg (1973:136-137) solidariserer kongen seg her med de andre kirkeeiernes i en harmfull protest over biskopenes inngrep i deres gamle rettigheter. Selv om innholdet eller språkbruken i dette avsnittet er vel ”svulstig” og sannsynlig satt på spissen av kong Sverre, viser det likevel til motsetningsforholdet som rådet mellom kongen og kirken om hvem som skulle eie og forvalte kirkene i Norge i middelalderen. Hva dette motsetningsforholdet fikk å si for de private bydekirkene rundt om i landet vet vi ikke, men det er rimelig å regne med at de aristokratiske jordherrene som satt i bygdene ut i fra sosial status og hvor de eventuelt hadde rollen som kongens representanter på landsbygda rimeligvis har hatt større grunn til å opponere mot og vært bedre i stand til å hevde sine interesser overfor sentralkirken enn bøndene, selv om kongen prinsipielt sto solidarisk med alle verdslige kirkeiere. Likevel utgjorde flertallet av privatkirkeierne på landsbygda av bønder (jf. av. 5.3) som sannsynligvis må ha vernet om eiendomsretten til kirkene sine siden de hadde stått for byggingen av dem og lagt jordegods til, men et minst like viktig motiv for å verne kirkene sine mot sentralkirkens krav kan også ha vært økonomisk betinget. Gjennom avgifter som tiende (inntektsskatt som alle gårder i et distrikt/sogn skulle betale til en bestemt kirke) og landskyld i tillegg til gaver ga kirkene betydelig inntekter som eierne nøt godt av, men hvor også en del av dette skulle gå til sentralkirken via biskopene ved bispesetene i tillegg til prestene ved privatkirkene.

Til tross for at sentralkirken gjennom tienden og jordegods var sikret økonomisk samtidig som den på det rikspolitiske plan hadde blitt til en maktfaktor kongemakten måtte ta hensyn til må likevel privatkirkeordning på landsbygda og praktisering av denne ha vært et hinder for sentralkirken hvis den også skulle lykkes med å oppnå full økonomisk og administrativ uavhengighet på lokalkirkelig plan. Ifølge Skre (1996:101) hevdet kirkereformatorene at grunnleggerne av privatkirker og klostre kunne få sine slektninger innsatt som prester og abbeder, for på den måten å skaffe disse inntekter av gods, tienden og gaver. Det var fare for at slike prester kunne komme til å ha sin lojalitet hos sin beskytter eller velgjører og ikke bare hos biskopen, slik at de på den måten kom til å tjene de verdslige kirkeierens interesser istedenfor kirken. Dessuten hevdet de at kirkelige tjenester kunne bli gjenstand for salg, eller at presten ved kirken kunne komme til å fordele dem etter sin verdslige herres vilje, tjenester som ifølge kirkens ideal var tiltenkt alle. For kirkebyggerne og andre givere var kirkebygging og skjenkingen av jordegods derimot en ærefull sak som innebar en anerkjennelse og et vennskap med kirken og dens menn. Ifølge Skre (ibid.) inngikk gavegivingen i det gammelnorske samfunn i en kontekst av ære og gjensidig vennskap der gaven i seg selv ikke ble sett på som en overdragelse av eiendom. Kirken og presten ved denne fikk derimot en rett

til å bruke jordegodset, men det var dermed ikke sagt at giveren frasa seg selv all rett i gaven. Kirke og prest ble snarere tatt under giverens vern og fikk på den måten del i hans/hennes besittelser, et forhold som giveren riktignok ventet visse gjenytelser for, som for eksempel forbønn, en spesiell gravplass, sjelemesse, eller rett til å innsette prest. Da kirkens reformatorer utover 1100-tallet begynner å bestride giverens styringsrett over gaven, og dermed benekte at han/hun hadde krav på herredømmet over kirke og prest som gjenytelse, mener Skre (1996:101-102) at dette må ha vakt sterke anstøt hos dem som tidligere hadde bygget kirker og gitt sitt gods. Kirkens nye holdning antydde ikke bare at giverne hadde foretatt simpelt kjøp og salg, men benektet også at det dreide seg om en ærefull og gjensidig forpliktende relasjon. Ved at kirkens menn krevde at de selv skulle ha styring over kirkene og godset mener han at dette i kirkebyggernes og i givernes øyne må kastet om på hierarkiet i den sosiale relasjonen mellom dem og kirken hvor kirkeeierne hadde innlatt seg med kirken og gitt dens menn tilgang til sine besittelser som en gest til menn som trengte deres vern. Nå medførte kirkens nye krav, i deres øyne, at kirken mente å stå over kirkebyggerne, og at det dermed var kirkebyggerne som sto i et skyldnerforhold (ibid.).

Selv om konflikten mellom kongemakt og sentralkirken i høymiddelalderen trolig angikk de fleste privatkirkeiere på landsbygda i Norge vet vi egentlig ikke hvordan denne maktkampen har virket inn på valget av kirkenes byggmåter. Imidlertid har arkeologer som Torbjørn Landmark og Jan Brendalsmo omhandlet maktelitens kirkebygging i henholdsvis Oslo by og Trøndelag i middelalderen. I hovedoppgaven ”Makt, ideologi og materiell kultur. En studie av arkitektur i Oslos middelalder og renessanse” (1998) forklarer Landmark (1998:28-32, 55) bl.a. hvordan kongens og bispekirkens maktutøvelse og rivalisering påvirket byggingen av deres kirker og setegårder med hensyn til materialbruk, utsmykning og størrelser i Oslo by mellom ca. 1100 og 1250 e. Kr. I avhandlingen ”Kirkebygg og kirkebyggere. Byggherrer i Trøndelag ca. 1000-1600,” (2001) omhandler Brendalsmo et liknende tema hvor han ser kirkebyggingen i Trøndelag i en sosial-politisk sammenheng. Brendalsmo mener at forskjeller i maktelitens kirkearkitektur i Trøndelag når det gjelder størrelser, materialbruk og utsmykning fra slutten av 1000-tallet og inn på 1200-tallet er uttrykk for sosial posisjonering og maktdemonstrasjon i kampen om makt mellom ulike politiske og sosiale fraksjoner innenfor samfunnseliten i denne perioden (Brendalsmo 2001:11, 18-19). Det som imidlertid skiller dem på et punkt er at Landmark til forskjell fra Brendalsmo mer inngående forklarer hvordan materiell kultur initierer eller virker inn på mentale prosesser og hvordan materiell

kultur som sakral og sekulær arkitektur bevisst eller ubevisst kan brukes til å kommunisere abstraksjoner som for eksempel holdninger og ideologier.

Går vi tilbake til Landmark er hovedproblemstillingen hans knyttet til diskusjonen om hvilken rolle ideologi spiller i kampen om og utøvelsen av den politiske og økonomiske makten mellom samfunnsmedlemmer. Oppfatningen hans er at viktige deler av materiell kultur inngår som elementer i ideologiske strategier for ulike sosiale grupper. Utgangspunktet hans blir derfor at materiell kultur i en gitt kontekst kan uttrykke holdninger og strategier som peker utover en gjenstands opprinnelige funksjon. Da ideologiske strategier eller holdninger har en iboende meningsbærende funksjon med ulikt meningsinnhold, argumenterer Landmark videre for en ideologiforståelse som understreker dialog og kommunikasjon mellom mottager og avsender, noe han kaller for den ideologiske maktkampen gjennom materiell kultur, hvor mottageren blir ”bombardert” av ideologiske, ofte uuttalte argumenter gjennom den materielle kulturen. Forbindelsen mellom makt, ideologi og materiell kultur er på den måten nøye sammenknyttet mener han (Landmark 1998:7-8, 20). Med utgangspunkt i Landmarks forklaring skal vi argumentere for at kirkene i vårt geografiske område mer eller mindre bevisst kan ha inngått eller vært en del av en ideologisk maktkamp slik den vi har vært inne på ovenfor og vurdere om denne maktkampen påvirket valget av kirkenes ulike byggmåter.

Med utgangspunkt i den maktkampen som rådde mellom kongemakt og sentralkirken fra 1152/1153 og utover høymiddelalderen kom vi frem til at sentralkirkens politiske forsøk på å ”avprivatisere” høgendeskirke-ordningen i Norge trolig inngikk i en langsiktig ideologisk strategi for oppnå geistlig uavhengighet og frihet fra alle verdslig makt og myndighet på lokalt som et sentral plan. Kongemaktens påfølgende uenighet og motstand og gjentatte stridigheter med sentralkirken på dette punkt i høymiddelalderen er derfor det som sterkest indikerer at arkitekturen til de to politiske aktørene kan ha inngått i en mer eller mindre bevisst ideologisk dialog eller maktkamp med hverandre. Hvordan situasjonen generelt var på landsbygda i Norge vet vi på ingen måte. Dog ville det være urimelig å se bort i fra at deler av kirkemassen eller kirkearkitekturen på landsbygda i Norge i deler av høymiddelalderen ikke skal ha blitt påvirket av den ideologiske maktkampen som foregikk mellom disse to aktørene. Som vi har sett var kongene ved siden av å være direkte involverte i maktkampen med sentralkirken i prinsippet solidarisk med alle sosiale lag av privatkirkeiere i den ideologiske konflikten med sentralkirken. Vi regnet likevel med at privatkirkeiere med aristokratisk eller stormannsbakgrunn eller at de som i egenskap av å inneha stillingen som stor- eller lendmann,

dvs. som kongens administrative representanter på landsbygden, mest sannsynlig hadde større grunn til å opponere mot og dessuten var i bedre stand til å hevde sine interesser overfor sentralkirken enn den jevne bonde. Ut over det kan vi ikke se bort i fra at det generelt fant sted en opposisjon eller motstand innenfor bondestanden, men den var i så fall mer symbolsk preget enn en reell politisk ”motmakt”.

Når det gjelder forklaringen av den materielle kulturens meningsbærende og flertydige funksjon tar Landmark utgangspunkt i arkeolog Ian Hodders symbolstudier (”Symbols in action”, 1982) i Baringo-distriktet i Kenya, som ifølge Landmark (1998:12) viste at selv ganske unnselige gjenstander kunne være knyttet til ikke-materielle aspekter hvor identiteten til visse befolkningsgrupper var kommet under sosialt stress. Spesielt ble enkelte gjenstander som for eksempel spyd og kalebasser (drikkekar) brukt som identitetskaper og i ideologisk øyemed av stammens subgrupper. På den måten påviste Hodder ifølge Landmark (ibid.) at materiell kultur i en ideologisk kontekst spilte en viktig rolle i kampen om makt og kontroll i et samfunn. Det vesentligste ved materiell kultur mener han derfor er dens aktive samfunnsmessige rolle som meningsbærer. Når det videre gjelder begreper som ”ideologi” og ”makt” mener Landmark at de er tett sammenvevd med hverandre i den forstand at forbindelsen dem imellom er dialektisk. Når det gjelder ideologi tar Landmark utgangspunkt i John B. Thomson definisjon av begrepet (1984): ”To study ideology,...is to study the ways in which meaning (or signification) serves to sustain relations of domination.” Ifølge Landmark (1998:13) er hovedinnvendingen mot en slik allment akseptert definisjon av ideologi at den ”legitimerer” herskerklassen, og at det i tanken om en ”dominerende” ideologi implisitt ligger at alle samfunnsgrupper og individer deler de herskendes verdisyn eller ideologi. Men opposisjonelle enten de er politiske, religiøse eller på andre måter er i opposisjon deler nettopp ikke den dominerende ideologien mener han (ibid.). Når det så gjelder hans definisjon av maktbegrepet tar han her utgangspunkt i den tyske økonomen og sosiologen Max Webers (1864-1920) definisjon (1992): ”The probability that one actor within a social relationship will be in a position to carry out his own will despite resistance, regardless of the basis on which probability rests.” (Landmark 1998:5). I et slikt syn mener han det implisitt ligger at makt er en evne til å presse andre, en mulighet til å engasjere seg i ”negative” handlinger overfor andre.”, som igjen fører til at personer og sosiale grupper kiver seg i mellom i kampen om å kontrollere de formelle maktinstitusjoner. Imidlertid mener han at fokuset som blir rettet mot de formelle maktinstitusjoner på denne måten fører til et syn på makt som noe som er isolert fra samfunnet i sin helhet, der makten bare finnes i enkelte institusjoner og ikke i andre, dvs.

noe som enkelte har og ikke andre har (Landmark 1998: 5-6). I stedet forsøker han å operasjonalisere maktbegrepet ved å åpne opp for en mer dialektisk forståelse av det. Med henvisning til den franske filosofen og idéhistorikeren Paul- Michel Foucaults definisjon (1987): "in the relations of power, there is necessarily the possibility of resistance, for if there were no possibility of resistance...there would be no relations of power", mener han det således oppstår en dialektisk forbindelse mellom makt og (ideologisk) motstand som understreker samspillet mellom de som utøver makt i et samfunn og de som utvikler en sosial og kulturell opposisjon til denne utøvelsen (Landmark 1998:6-7). Med dette som bakgrunn er det et spørsmål om den ideologiske konflikten mellom kongemakt og kirkemakt som vi har beskrevet ovenfor har initiert en ideologisk opposisjon hos de sosiale grupper som på en eller annen måte ble berørt av denne konflikten? I utgangspunktet er det svært vanskelig å vite om en opposisjon kan ha manifestert seg i vårt arkeologiske materiale, hvor halvparten utgjøres av tre/stavkirker som er borte. Men sett i forhold til det "totale" antall kirker som ble bygget på Romerike i middelalderen, dvs. 11 steinkirker og 30 tre/stavkirker og det faktum at Romerike som vi har vært inne på grenset nært opp til byen Oslo (jf. av. 6.3), som var det økonomiske og kulturelle senter i den delen av Østlandet med seter for både kongen og biskopen fra slutten av 1000-tallet av, indikerer dette at en slik opposisjon likevel kan ha forekommet blant kirkebyggerne der. Ifølge Skre (1996:174-176,193-195) var de fleste gårdskirkene på Romerike ut i fra sine økonomiske størrelser og topografiske plasseringer å dømme i aristokratiets besittelse da de ble bygget selv om vi også må regne med at mange tre/stavkirkene der ble bygget av lokale selveiende storbønder eller vanlige bønder slik som vi for eksempel så med tre/stavkirken på Foss/Blaker i Aurskog-Høland (jf. av. 5.5.4.).

"Overveksten" av tre/stavkirker blant et lokalt aristokrati på Romerike kan derfor slik sett sees på som en slags ideologisk motstand mot sentralkirken via Oslo bispedømme. En liknende argumentasjon finner vi hos Landmark riktignok i Oslos renessanse, men ikke desto mindre mener han at fremveksten av den særegne borgerlige materielle kulturen der bl.a. kan forstås som en opposisjon til andre sosiale grupper og kongedømmet i byen, hvor borgerskapets (handels- og embetsborgere) nye byggeskikk kan sees på som et ønske om å markere sin uavhengighet og avstand overfor det gamle adelsveldet (Landmark 1998:14, 77-79). Det som kan innvendes mot Landmark argumentasjon er at han opererer i en byarkeologisk kontekst, mens vårt arkeologiske materiale er spredt innenfor et relativt stort periferisk og geografisk område. Men dette oppveies trolig langt på vei av at vårt arkeologiske materiale i hovedsak er lokalisert innenfor de sentrale delene av Romerike og hvor landskapet også var en del av opplandet til Oslo by hvor forbindelsen dem i mellom stort sett foregikk via landeveien

(Nedkvitne & Norseng 2000:163, 177-178, 180-181). Det er derfor rimelig å regne med at politiske så vel som økonomiske og kulturelle impulser fra Oslo by og vice versa fikk ”ringvirkninger” for begge områder.

Når det endelig gjelder arkitekturens eller monumenters rolle som formidler av ulike ideologiske strategier eller ideologisk motstand i en dialog mellom mennesker i et samfunn illustrerer Landmark dette på følgende måte: ”En juridisk lov er et uttrykk for at handlinger som lederne definerer som uønskede faktisk finner sted. Hvis ikke, hadde loven vært unødvendig. På samme måte kan monumenter forstås som et budskap som viser at mottageren (individer eller grupper av individer) har en motsatt oppfatning. Av dette følger at oppfatningen må ha eksistert forut for monumentet. Monumentet må derfor oppfattes som et motargument – et materielt, fysisk og håndfast argument mot mottagerens (forutinntatte mening). Monumentet sier ja, mens tilskuerne sier nei.” Ved å betrakte monumentene som elementer i en ideologisk dialog mener han således at de kan være uttrykk for en *konflikt* der de inngår som formidlere av et intensjonelt målrettet budskap (Landmark 1998:37) Et eksempel på dette mener Landmark er den monumentale ny - og ombyggingen som foregår mellom konge- og kirkemakt i Oslo i høymiddelalderen (1200-1250 e. Kr), som han oppfatter som et uttrykk for rivalisering dem imellom (Landmark 1998:37, 43-44, 55). Det som videre er viktig å merke seg er at Landmark mener at avsenderens intensjon med byggingen av et monument blir skjult av monumentet selv i den forstand at det er monumentet selv som uttrykker en mening og et budskap, og ikke avsenderen, selv om monumentet er en forlengelse av avsenderens argumentasjon (ibid.) Stort sett virker Landmarks argumentasjon overbevisende og det er et stort potensial som ligger i hans forklaring. Imidlertid er det vanskelig å forstå Landmarks påstand om at monumenter som motargument og avsender i en ideologisk dialog bare ”sier” eller er uttrykk for ”ja”, mens menneskene som mottakere er uttrykk for et ”nei”. Det er vel mer enn rimelig å tenke seg at monumenter som motargument er uttrykk for både ”ja” eller ”nei”, og likeledes må det også være for mennesker som mottakere av et budskap/mening. Dessuten at avsenderens intensjon eller mening med byggingen av et monument bare skjules av monumentet selv og ikke av avsenderen, er også vanskelig å forstå. Forut for planlegging og bygging av en kirke var det naturligvis ideer, diskusjoner, motiv etc., som, om ikke for alle, rimeligvis må ha vært kjent for noen andre enn byggherren eller initiativtakeren selv. Når det er sagt vet vi ikke om mulige ideologiske strategier i vårt område nådde frem til mottakeren, dvs. biskopen i Oslo som representant for sentralkirken i Oslo bispedømme. Det eneste vi vet av skriftlige kilder som kanonisk rett er at

Oslo biskopen i høymiddelalderen foretok visitas reiser ved gravkirkene i Oslo bispedømme (Nedkvitne & Norseng 2000:64, 107).

Vender vi så til slutt vår oppmerksomhet til Brendalsmo forklaring finner vi også støtte for vårt syn at tre/stavkirkene i vårt område kan ha inngått i en slags ideologisk motstand eller dialog. I sin omhandling av kirkebyggingen i Trøndelag i middelalderen kommer han inn på den mest aktive kirkebyggingen i norsk middelalder. I utgangspunktet mener han at hovedårsaken til at noen valgte å bygge kirker i tre eller stein i middelalderen har å gjøre med sosiale og kulturelle forhold. Siden det å bygge i stein var en helt ny og ukjent teknologi i norsk bygghistorisk sammenheng mener han at denne ”nye teknologien”, som var et symbol på endring, ble brukt av samfunnseliten for å opprettholde sin ledende posisjon i kampen om samfunnets resursser (Brendalsmo 2001:18). Et eksempel på at steinkirkebyggingen som ny teknologi representert en slags kamp blant samfunnseliten for å opprettholde sin posisjon finner han i borgerkrigstidens Norge mellom ca. 1130 og 1240 e. Kr. Siden borgerkrigstiden, som i all hovedsak var en konflikt innenfor samfunnseliten hvor forskjellige politiske og sosiale fraksjoner i hovedsak bekjempet hverandre militært, faller godt sammen med tiden da de fleste steinkirker i Norge blir bygget, dvs. ca. 1150 til 1250 e. Kr, mener han at steinkirkebyggingen slik sett kan forstås som et av flere uttrykk for maktdemonstrasjon i en tilspisset situasjon, hvor det motsatte uttrykket er væpnet kamp. En liknende forklaring finner Brendalsmo hos middelalderarkeologen Jes Wienberg (Brendalsmo 2001:18-19). Wienberg (1994:189) tolker gotiseringens intensive byggeri, ombygginger, utvidelsene og tilføyelsene av de danske kirker på 1300- og 1400-tallet ikke som en direkte avspeiling av økt velstand eller fromhet, men som bruk av materielle symboler i en tid med sosial uro. Det kan virke som et paradoks at det nettopp var i borgerkrigstiden de fleste steinkirker i Norge ble oppført, men selv om store deler av den var preget av svært urolige politiske tilstander var tiden mellom 1130 og 1240 e. Kr. likevel ikke en sammenhengende krigsperiode med kontinuerlige tronstrider. Kampene mellom samfunnseliten var stadig avbrutt av kortere eller lengre fredsperioder (Helle 1995:3:21). I så måte virker argumentasjonen til Brendalsmo troverdig. Interessant nok mener Brendalsmo også at trekirkene også kan være et symbol på rivaliseringen eller posisjoneringen innenfor samfunnseliten. For å forklare hvorfor noen innenfor eliten bygget stavkirker eller steinkirker som angivelig var større og mer forseggjorte enn andres tar han i bruk sosial teori til sosiologen og økonomen Torstein Veblen (1857-1929). I sin avhandling om ”The theory of the leisure class,” dvs. ”Den arbeidsfrie klasse” fra 1899 utviklet han flere begreper der han kanskje er mest kjent for ”The conspicuous

consumption”, dvs. det iøynefallende eller demonstrative forbruksmønster ved siden av ”conspicuous leisure”, dvs. det iøynefallende [fri-]tidsbruk. Opprinnelig ble begrepene brukt av Veblen for å beskrive egenskapene til en bestemt samfunnsgruppe han kalte for ”den arbeidsfrie klasse” i siste halvdel av 1800-tallets USA, en klasse bestående av forretningsfolk og andre som ikke drev med tradisjonelt jordbruk. Disse menneskene produserte ikke, men tjente likevel til livets opphold. Grunntanken til Veblen var at den arbeidsfrie klasse hadde sin egen logikk, en egen måte å tenke på og et eget verdigrunnlag, et slags darwinistisk syn på hvordan dette samfunnet fungerte. Det overordnede prinsipp her var pengene og kampen om dem samt hvordan menneskene markerte seg innbyrdes i forhold til hverandre og skapte sin rangordning. I motsetning til den arbeidende klasse, hvor for eksempel jordbruket i omfang, kvalitet og utkomme var bevis nok for farmernes stilling og stand, posisjonerte man seg innenfor den arbeidsfrie klassen isteden ved hjelp av pengenes makt. Pengene ble omsatt i et sosialt demonstrativt forbruk, der dyre vaner, prangende atferd og luksuriøst forbruk ved siden av å dekke behov i seg selv også hadde en annen viktig funksjon, å vise hvem man var, eller at man var i besittelse av rikdom og makt (i Brendalsmo 2001:19). I vår sammenheng er det verdt å merke seg at Veblens teori og begreper kan brukes på andre samfunn i andre tidsperioder siden han også gjorde studier av og brukte sin teori på andre forskjellige typer av samfunn enn 1800-tallets USA. Som følge av at Veblen anså den historiske prosessen som gradvis evolusjonær hvor utviklingen gikk mot en høyere og mer fullendt kultur, mente han at enkelte samfunn befant seg på et såkalt ”barbarstadium” som var karakterisert av krig og begjær etter makt og rikdom i tillegg til tydelige klasseforskjeller og en arbeidsfri klasse (Veblen 1986:9-10 [1899]). Selv om Veblens kulturbegreper utvilsomt bærer preg av sin samtid og at for eksempel det norske samfunnet i middelalderen neppe kan karakteriseres som ”et barbar- eller røversamfunn” i sin helhet, er det likevel under dette stadiet ifølge Veblen at ”conspicuous consumption” og ”conspicuous leisure” oppstår og utvikles. Det er også under dette stadiet eller som han kaller for ”de høyeste stadiene av barbarkulturen”, som for eksempel det føydale Europa eller Japan, at den arbeidsfrie klasse som institusjon oppstår med høyere klasser som adel (aristokrati) og geistlighet som er utelukket fra tradisjonelt manuelt arbeid. Interessant er det også at Veblen beskriver aktiviteter som han mener var forbeholdt den høyere klassen innenfor det islandske samfunnet i sagatiden. Mennene i dette samfunnet mener han holdt seg til regjering, krigføring, kultdyrkelse og idrett, mens høyættede kvinner innenfor samme klasse var fritatt for såkalt ”tarvelig manuelt arbeid”, et arbeid som var forbeholdt slaver, andre tjenere og kvinner generelt (Veblen 1986:14-15 [1899]). Det er mer enn rimelig å tenke seg at en eller annen form for sosial demonstrativ

atferd som "conspicuous consumption" også var en del av livsstilen til samfunnseliten i det norske middelaldersamfunnet. Ifølge sosiolog Raymond van Uytven (1999:22) var den letteste og mest iøynefallende måten for eliten i Nord-Europa i middelalderen å vise sin sosiale posisjon på gjennom hvordan man var kledd og hva man spiste og drakk. For å kunne vise sin rikdom i tilstrekkelig grad måtte den arbeidsfrie (aristokraten) ifølge Veblen (1986:61 [1899]) også ta venner og likestilte til hjelp gjennom å gi gaver og holde store fester for disse. Det som likevel er mest interessant for oss er at kirkebygninger ifølge Veblen (1986:86 [1899]) også generelt inngår som en del av "conspicuous consumption":

"Det är uppenbart att en stor del av det som kan kallas kyrkliga utgifter så som kyrkliga byggnader, prästerliga dräkter m.m. är lyxkonsumtion".

Til slutt er det også verdt å merke seg at Landmark, riktignok i renessansens Oslo, gjør bruk av Veblens teori til å forklare forskjellene i byggeskikken mellom borger- og embetsstanden og adelen der. Ifølge Landmark (1998:76, 78-79) ble en del av borgerskapets penger brukt til forbruk for å markere sitt maktgrunnlag. Dette mener han førte til endringer i byggeskikken i forhold til den gamle maktelitens eller adelens byggeskikk i byen hvor hensikten var å markere enn "annerledeshet" eller en markering av avstand og uavhengighet i forhold til denne gamle herskereliten. På den måten han derfor at borgerskapets byggeskikk som sosialt demonstrativt forbruk kan forstås som en motstandsideologi. Om tre/stavkirkenes byggmåte på Romerike på samme måte kan oppfattes som et uttrykk for et demonstrativt forbruk i den ideologiske maktkampen som foregikk mellom kongemakt og kirkemakt er vanskelig å si noe om. På den annen side kan vi likevel ikke utelukke at den ideologiske maktkampen kan ha utløst et demonstrativt forbruk hos enkelte kirkebyggere/eiere på Romerike. Vi kan spørre oss: Hvorfor skulle kirkebyggerne på Romerike egentlig bruke tid og ressurser på å bygge steinkirker når sentralkirken i Norge etter alt å dømme hadde et langsiktig mål om å overta høgendeskirkenes eierskap og forvaltning?

6.7 Oppsummering og konklusjon

Vi har i denne undersøkelsen prøvd å forklare hvorfor steinkirkene på Romerike i Akershus fylke ble i mindre tall i forhold til tre/stavkirkene i høymiddelalderen. Foruten tre/stavkirkene ble de fleste romanske steinkirker på Romerike mest sannsynligvis bygget i perioden mellom ca. 1150 og 1250 e. Kr, som i landet for øvrig. Med utgangspunkt i at landskapet grenset nært opp til Oslo by som fra begynnelsen av 1100-tallet hadde en avgjørende innflytelse på Akershus Fylke og dermed Romerike som kirkelig og kulturelt sentrum i denne delen av østlandsregionen, skulle vi kanskje forvente at antallet steinkirker ville blitt høyere innenfor Romerike. Kirkeforskningen som er gjort i etterkrigstid har stort sett lagt vekt på forhold som økonomi og demografi i forklaringen på den geografiske fordelingen av stein- og trekirkene i Norge i middelalderen, hvor det i hovedsak var samfunnets elite som hadde det økonomiske overskuddet og evnen til å bygge kirker i stein. Vi er av den oppfatning at de økonomiske og demografiske forutsetninger for å kunne bygge i stein på Romerike har vært til stede siden landskapet geografisk var det største innenfor Akershus grenser med flere sentrale bygder hvor forholdene for jordbruk generelt var gode. Dessuten gjorde kommunikasjonslinjer som vannveien fra innsjøen Mjøsa i nord og sydover via elever som Vorms og Glomma, innsjøen Øyeren og videre gjennom Østfold fylke ut til kysten i tillegg til veien over land fra bunnen av Oslofjorden via Øyeren og Romerike-sletten til enden av Mjøsa, at de sentrale jordbruks-bygdene på Romerike sto i forbindelse med omverdenen i både nord og syd. Da det også viste seg at ulike kirkelige institusjoner i Oslo by angivelig fikk over halvparten, dvs. 54 % av sine jordegodsinntekter fra Akershus fylke, et skatteoppland som byen var spesielt avhengig av i middelalderen, fikk vi en tanke om at det kanskje lå andre grunner bak som kunne forklare hvorfor tre/stavkirkene ble dominerende i antall i forhold til steinkirkene på Romerike. Antakelsen vår ble ytterligere forsterket på bakgrunn av hva som hadde kommet frem ved økonomiske analyser gjort av stav- og steinkirker i andre deler av landet, som i indre Sogn i Sogn og Fjordane fylke (Anker 2001) og Rogaland (Haaland 1998). Resultatet av undersøkelsene i disse fylkene viste at stavkirkene generelt hadde et bredere økonomisk grunnlag enn steinkirkene. Ved hjelp av historiske kilder kunne man også knytte noen av stavkirkene der til stormannsslekter. Inspirert av de økonomisk-geografiske undersøkelsene i Sogn og Fjordane og Rogaland fant vi frem til 10 kirker/kirkesteder på Romerike, dvs. 5 tre/stavkirker og 5 steinkirker bygget i perioden mellom ca. 1150 og 1250 e. Kr., med det formål å identifisere byggherrenes eller eiernes sosiale stilling innenfor samfunnet i høymiddelalderen. Vi var spesielt opptatt av å finne tegn på om stav/trekirkenes byggherrer eller eiere kunne ha aristokratisk- eller stormannsbakgrunn for på den måten se om det var et

avvik mellom de sosiale samfunnsgrupper som generelt bygget tre/stavkirker og steinkirker i middelalderen. Bortsett fra 3 planker fra en kirke var det ingenting igjen av tre/stavkirkene på Romerike og vi hadde bare beskrivelser av dem fra 1600-tallet. For steinkirkene var situasjonen omvendt, her sto fortsatt 4, mens 1 var i ruiner. Ved hjelp av skriftlige kilder og ved å vurdere kirkestedenes beliggenhet i forhold til gård og tun (mikroperspektiv) kunne vi knytte alle 10 kirker/kirkesteder til en gård i den forstand at de lå topografisk innenfor gårdens grenser i tillegg til at de fleste sogn eller kirkedistrikt de hørte til hadde navnene til gårdene de lå på i middelalderen. Unntaket var Lørenskog kirke som trolig ble bygget på gården Hammer i Lørenskog. For det andre viste de økonomiske beregningene som Dagfinn Skre hadde gjort av 37 gårder med kirker på Romerike i middelalderen at gårdene i vår undersøkelse hvor stavkirkene en gang sto i gjennomsnitt var 20 % større målt i verdien av landskyld (markebol) eller hva gårdene produserte av korn i forhold til de gårder som hadde steinkirker. Av gårder med tre/stavkirkesteder var det spesielt Hovin i Jassheim bygd (Ullensaker kommune), Holter i Nord-Lem bygd og Bjerke/Bjørke i Vesttorp bygd (Nannestad kommune) som skilte seg ut i vår analyse. Alle 3 var signifikant store gårder med en produksjon på henholdsvis 15,5, 14,9 og ca. 12 markbol sammenliknet med det som var lavmålet for en såkalt fullgård i middelalderen, dvs. 2 markbol. Videre tydet gårdenes besittelseshistorie og deres beliggenhet i forhold til mindre omkringliggende nabogårder i de bygdene (mikroperspektiv) de hørte til at gårdstrukturen kunne være styrt fra eller grunnlagt innenfor eiendommen til disse storgårdene gjennom oppdyrking. Trolig var storgårdene sentral- eller setegårder i større godssamlinger hvor eierne var lokale jordherrer med aristokratisk bakgrunn.

Med dette som bakgrunn tydet kirkenes tradisjonelle måte å bygge på at andre årsaker enn økonomi kunne ligge bak deres oppføring. Først sammenliknet vi kirkenes byggemateriale i forhold til hverandre når gjaldt deres bruksfordeler og status for deretter å se om vi kunne finne dokumentasjon som tydet på at en byggmåte ble foretrukket fremfor den andre, slik som enkelte forskere i Norge har hevdet. Imidlertid fantes det ingen offisielle vedtak eller rettslige bestemmelser verken i Norge eller hos den romersk katolske kirken i middelalderen som ettertrykkelig slo fast at det var påbud om å bygge kirker i stein. Av fire landskapslover var det bare Frostatingsloven for Trøndelag fylke fra 1100-tallet som sa noe om at det var klokest å bygge i stein, men den hadde ellers ingen forbud mot trebygging. I utgangspunktet var trolig steinkirker og trekirker likeverdige i sin funksjon som Gudshus i den forstand at det var liten sammenheng mellom de kirkelige handlinger som foregikk i kirken (liturgi) og dens byggemåte (arkitektur). Likevel, som følge av at stein var et relativt nytt og ekstraordinært

byggemateriale i forhold til treet og dessuten hadde den klare fordel at det ikke kunne brenne eller råtne, hadde steinkirkene generelt høyere status enn trekirker, især innenfor den verdslige og geistlige herskereliten. Sett i forhold til bygdearistokratiets bruk av treet som byggemateriale til kirkene på Hovin, Holter og Bjørke/Bjerke var dette derfor merkelig i den forstand at vi kanskje ville ha regnet med at de aristokratiske jordherrene som sannsynligvis satt på disse setegårdene ut i fra steinkirkenes høyere status ville ha valgt å bygge kirkene der i stein. Vi rettet derfor vårt fokus mot tilgjengeligheten til byggematerialene til kirkene for å se om dette kunne ha hatt noe å si for kirkenes byggemåte. Geologisk viste det seg at tilgangen til adekvat og brukbar byggestein på Romerike generelt var like god som tilgangen til brukbart tømmer til stavkirkebyggingen. På den annen side kunne vi ikke se bort i fra at transporten av byggesteinen og selve byggeprosessen ved steinkirkene førte til at tre/stavkirkene på Romerike ble dominerende i antall. Transporten var sannsynligvis kostbar og dessuten var kommunikasjonene i slik forfatning at denne helst måtte foregå om vinteren da bakken var hard slik at byggesteinen kunne fraktes med slede. Når det gjaldt steinkirkenes byggeprosess var denne generelt atskillig mer omfattende og tidkrevende enn ved byggingen av tre/stavkirkene i det den krevde en rekke forskjellige fagfolk, og ved siden av at produksjonen av kalkmørtel i seg selv tok lang tid kunne selve muringen ikke foregå vinterstid, fordi herdingen av mørtelen eller bindemiddelet til kirkenes murer krevde mindre luftfuktighet og således ikke kunne foregå under lavere temperatur enn + 4 grader Celsius.

Til slutt kunne vi ikke se bort i fra at politiske og sosiale forhold i høymiddelalderen påvirket fordelingen av antall stein- og trekirker i den forstand at kirkenes ulike byggemåter eller arkitektur var uttrykk for eller symbol på de sosiale og politiske endringer i maktstrukturen og den rivalisering som fant sted mellom representantene for samfunnseliten i denne perioden. I den forbindelse rettet vi i særdeleshet vårt fokus mot den norske kirkens fremvekst og konsolidering i dette tidsrommet for å vurdere hva politikken til den kirkelige organisasjon fikk å si for kirkebyggingen i Norge. Bakgrunnen var at opprettelsen av erkebispesetet i Nidaros i 1152/1153 e. Kr. etter hvert kom til å endre den politiske maktbalansen i Norge hvor erkebiskopen som sentralkirkens leder ble en stadigere viktig maktfaktor som kongen måtte ta hensyn til. Hovedmålet for pavekirken var *Libertas ecclesiae*, dvs. absolutt frihet og uavhengighet fra all verdslig makt og myndighet. I Norge førte denne maktkampen på det sentrale plan til at kirken etter hvert fikk igjennom en rekke krav som bl.a. innebar herredømme over eget jordegods og domsrett i interne saker. Imidlertid kom denne kampen

mellom konge- og kirkemakt også til å dreie seg om de private kirkene på landsbygda, de såkalte høgendeskirkene, ved at sentralkirken på sikt også ønsket å oppnå full økonomisk og administrativ uavhengighet på det lokalkirkelige plan. Utgangspunktet for stridigheten er dokumentet "Canones Nidrosiensis" som angivelig stammer fra kirke- og riksmøtet som fant sted i 1152/53 e. Kr. Selve dokumentet inneholder 15 kanoniske regler vedrørende forvaltningen av kirkene i Norge, der *Canon 1* sto sentralt. Bestemmelsen omhandler kirkegrunnleggenes patronatsforhold, hvor sentralkirken krever at kirkeiere som riddere (stormenn), hirdmenn eller bønder gir avkall på eiendomsretten til kirkene sine samt retten til å til- og avsette prestene ved kirkene. Imidlertid tok det trolig lang tid før sentralkirken generelt fikk aksept for disse kravene av kongemakten, da de i flere lengre og kortere perioder fra slutten av 1100-tallet innpå 1300-tallet var gjenstand for kontroverser mellom kongen og kirken. Siden konflikten mellom kongen og sentralkirken var ideologisk forankret, kom vi frem til at trekirkene som en del av den materielle kultur og med en iboende meningsbærende funksjon kan ha inngått som en abstraksjon eller som en ideologisk strategi i kampen om hvem som skulle sitte med kontrollen over privatkirkene på landsbygda i Norge i høymiddelalderen. Med dette mente vi at trekirkenes arkitektur inngikk i en slags *ideologisk dialog* mellom kongen og de private kirkeierne på landsbygda og sentralkirken, hvor deres spesifikke byggemåte eller arkitektur kunne oppfattes som et slags *materielt, fysisk eller håndfast motargument* mot sentralkirkens planer. Til slutt kunne vi heller ikke se bort i fra at en eventuell *ideologisk opposisjonen* blant bygdearistokratiet på Romerike mot sentralkirkens planer om å få kontrollen over privat- eller høgendeskirkene på landsbygda, representert ved biskopen i Oslo, kan ha utløst eller vært en del av et personlig demonstrativt forbruk hos kirkebyggerne som førte til at man heller valgte å bygge kirker i tre på gårder som Hovin, Holter og Bjørke/Bjerke istedenfor i stein.

Sett under ett kan vi derfor slå fast at grunnen til at tre/stavkirkene på Romerike ble dominerende i forhold til steinkirkene i høymiddelalderen trolig var mer sammensatt og skyldtes andre forhold og enn økonomi og befolkningsgrunnlag som inntil 1980-årene har vært den dominerende oppfatningen innenfor norsk middealderarkeologi.

Litteratur og kilder

Andersen, P. S.

1977 *Samlingen av Norge og kristningen av landet 800-1130*. Handbok i Norges Historie Bind 2, Universitetsforlaget, Oslo.

Anker, L.

2001 Om stakk og stein. Middelalderens stav- og steinkirker i Sogn i lys av økonomiske forhold. *Årbok Fortidsminneforeningen* 155:97-109. Oslo.

Anker, L. og J. Havran

2005 *Kirker i Norge. Middelalder i tre: stavkirker*. ARFO, Forlag for arkitektur og kunst. Oslo.

Arnesen, E.

1982 Sudrheimsætten og Romerike. *Årbok Romerike historielag* 12:14-28.

Askeladden

2008 *Askeladden*. Kulturminnedatabase. Riksantikvaren. Elektroniske dokumenter.

URL: <http://www.asketadden.ra.no>, besøkt: 24.01.2008, 29.01.2008 og 03.04.2008.

Birkeli, F.

1973 *Norske steinkors i tidlig middelalder*. Universitetsforlaget, Oslo.

Bolvig, A.

1992 *Kirkekunstens storhedstid. Om kirker og kunst i Danmark i romansk tid*. Gyldendal, København.

Brendalsmo, J.

1997 Trøndelags middelalderske kirkesteder: Hvor aristokratisk var landskapet? *Hikuin* 24:99-112, Høbjerg.

Brendalsmo, J.

2001 *Kirkebygg og kirkebyggere. Byggherrer i Trøndelag ca. 1000-1600*. Avhandling doctor philosophiae, Universitetet i Tromsø.

Christie, S. og H.

1969 *Norges kirker. Akershus*. Bind 1. og 2., Forlaget Land Og Kirke, Oslo.

Christie, H.

1981 *Fra Oseberg til Borgund*. Norges kunsthistorie bind 1, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo.

Christie, H.

1996 Kirkebygningene som kilde til norsk middelalderhistorie. I *Studier i kilder til vikingtid og nordisk middelalder*, redigert av M. Ringdal, s 155-169. Norges Forskningsråds program for Kultur- og tradisjonsformidlende forskning, KULTs skriftserie, nr. 46. Oslo.

Christie, H.

1998 Kirkebygging på Romerike i middelalderen. *Årbok Romerikehistorielag* 19:122-128. Skedsmo.

Dietrichson, L.

1892 *De norske stavkirker: studier over deres system, oprindelse og historiske udvikling: et bidrag til Norges middelalderske bygningskunst historie*. Albert Cammermyers bohandel og forlag, Kristiania.

Dørum, K., L. M. Julseth og S. Kværner

1997 *Fra de eldste tider til 1660*. Ullensaker bind 1, Bygdebokkomiteen, Ullensaker.

Eide, O. E.

1974 *De toskippede kirker i Oslo. Et forsøk på redatering og opphavsbestemmelse med utgangspunkt i de siste utgravninger i Clemenskirken*. Revidert utgave av hovedoppgave i nordisk arkeologi, Universitetet i Bergen.

Ekroll, Ø.

1997 *Med kleber og kalk. Norsk steinbygging i mellomalderen 1050-1550*. Det norske samlaget, Oslo.

Ekroll, E., M. Stige, og J. Havran

2000 *Kirker i Norge. Middelalderen i stein*. ARFO, Forlag for arkitektur og kunst, Oslo.

Ersland G. A. og H. Sandvik

1999 *Eit rike tek form*. Norsk historie 1300-1625 Bind 2, Det Norske Samlaget, Oslo.

Foss, O.

1960 *Gårdshistorien*. Lørenskog Bind 2.

Hauglid, R.

1942 *Kirkebygning og kirkekunst*. Sørums herred Bind 1.

Hauglid, R.

1980 Om de norske stavkirkers opprinnelse – en bygningsteknisk undersøkelse. *Årbok Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring* 134:141-158. Oslo.

Helland, A.

1893 *Tagskifere, heller og vekstene*. Norges geologiske undersøgelse, no. 10. H. Aschehoug & Co., Kristiania.

Helle, K.

1991 *Norge blir en stat 1130-1319*. Handbok I Norges Historie Bind 3, Universitetsforlaget, Oslo.

Helle, K.

1995 *Under kirke og kongemakt 1130-1350*. Aschehougs Norges Historie Bind 3, Aschehoug Forlag, Oslo.

Hofseth, E. H.

1990 Kirken den er et gammelt hus.... Religiøs tradisjon eller brudd???. *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1989/1990*, s. 129-151. Oslo.

Holmsen, A.

1977 *Norges historie. Fra de eldste tider til 1660*. Universitetsforlaget, Oslo.

Holtebekk, T.

2009 *mil-lengdemål*. Store Norske Leksikon. Elektronisk dokument,

[URL:http://www.snø.no/mil/lengdem%C3%A51](http://www.snø.no/mil/lengdem%C3%A51), besøkt: 30.11.2009.

Holtsmark A.

1961 *Sverres Saga – En Tale Mot biskopene*. Forlag H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard), Oslo.

Horgen, J. E., F. Bjørge og A. Henriksen

2003 *Sørum bygdebok. Bosettings- og næringshistorie*. Bind 1, Sørum kommune, Sørumsand.

Härke, H.

1997 The nature of burial data. I *Burial and Society: The chronological and social analysis of archaeological burial data*, edited by C. K. Jensen & K. Høilund Nilsen pp. 19-27, Aarhus.

Haaland, K.

1998 *Bygdekirker i stein. Monumenter over Rogalands aristokrati i høymiddelalderen*.

Hovedfagsoppgave i historie. NTNU, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim.

Ingvaldsen, L. M.

1996 *Kirkene i Søndre Sunnhordaland i tidlig- og høymiddelalder. Hvor ble kirkene bygget, hvorfor ble de bygget her og av hvem?* Hovedfagsoppgave i nordisk arkeologi, Universitetet i Bergen.

Iversen, F.

1999 *Var middelalderens lendmannsgårder kjerner i eldre godssamlinger? En analyse av romlig organisering av graver og eiendomsstruktur i Hordaland og Sogn og Fjordane*. Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen, nr. 4. Arkeologisk Institutt, Universitetet i Bergen.

Jensenius, J. H.

1997 Invielsesrituale for trekirke. *Hikuin* 24:83-98, Højbjerg.

Jensenius

1997 Var det krav om høye stenkirker i middelalderen? *Viking* 60:85-93.

Johnsen, O. A.

1945 *Studier vedrørende kardinal Nicolaus Brekespears legasjon til Norden*. Fabritius & Sønners Forlag, Oslo.

Johnsen, O. A.

1951 Kongen og de patronatsrettslige bestemmelsene av 1153. *Norsk teologisk tidsskrift* 52:1-37. Oslo.

Johnstad, J.

1959 *Kirkestedet Hovin Ved Raknehaugen. Et lokalhistorisk perspektiv*. Hovin Menighetsråd, Jessheim.

Kielland, G.

1931 *Om Blakers Kirker. Prester og kirkelige forhold*. Utgitt ved Blakers kirkes femtiårsjubileum 21. desember 1931. Av en av menighetsrådet nedsatt komite.

Kirkeby, B.

1964 *Gardshistorie for Holter sokn*. Nannestad bygdebok Bind 2, Nannestad kommune.

Kirkeby, B.

1966 *Gardshistorie for Bjørke sokn*. Nannestad bygdebok Bind 3, Nannestad kommune.

Landmark, T.

1998 *Makt, ideologi og materiell kultur. En studie av arkitektur i Oslos middelalder og renessanse*. Hovedfagsoppgave i nordisk arkeologi, Universitetet i Oslo.

Lidén, H.-E.

1976 *Middelalderen bygger i stein. En innføring i steinhugger- og murerhåndverket i Norge i middelalderen*. Universitetsforlaget, Oslo.

Lidén, H.-E.

1981 *Høymiddelalder og Hansa-tid*. Norges kunsthistorie Bind 2, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo.

Lidén, H.-E.

1983 Norsk middelaldersk steinarkitektur. *Hikuin* 9:101-112, Høbjerg.

Lidén, H.-E.

1986 Tre eller stein. Bidrag til en kulturgeografisk analyse av forholdet mellom tre- og steinarkitekturen i Hordaland i middelalderen. *Hikuin* 12:93-100, Høbjerg.

Lidén, H.-E.

1996 Studier av norsk kirkearkitektur. En forskningshistorisk oversikt. I *Studier i kilder til vikingetid og nordisk middelalder*, redigert av M. Rindal, s 147-154. KULTs skriftserie 46.

Lidén, H.-E.

2000 Norsk kirkearkitektur – Fra trekirke til steinkirke. I *P2-Akademiet/Kulturredaksjonen NRK P2 12.04.2000, NRK Fakta*. I regi av Boksenteret Erik Pettersen & Co. A/S, s. 136-147, Boksenteret Erik Pettersen & Co. A/S, Oslo.

Lorange, A. L.

1869 Antikvariske efterretninger meddelte Foreningen til norske fortidsmindesmerkers bevaring. I *Særskilt aftryk af Aarsberetningen for 1868 fra Foreningen til Norske Fortidsmindesmerkers Bevaring*. Kristiania.

Lucie-Smith E.

1984 *Illustrert kunstordbok*. Oversatt og redigert av E. Hirsch. NKS-Forlaget, Oslo.

Nedkvitne, A. og P. G. Norseng

2000 *Middelalderbyen ved Bjørvika. Oslo 1000-1536*. J.W. Cappelens Forlag a.s., Oslo.

NGU

2009 *Digitalt bergrunnskart raster N-250*. URL: <http://www.ngu.no/kart/bg250/>, besøkt 05.04.2010.

Olsen, M.

1926 *Ættegård og helligdom*. Institutt for sammenliknende Kulturforskning. Serie A, Bind 9a, Oslo.

Rygh, O.

1898 *Norske Gaardnavne. Oplysninger samlede til brug ved matrikelens revision. Andet bind. Akershus amt*. W. C. Fabritius & Sønners Bogtrykkeri, Kristiania

Sandvik, G.

1965 *Prestegard og prestelønn. Studiar kring problemet eigedomsretten til dei norske prestegardane*. Universitetsforlaget, Oslo.

Sigurðsson, J. V.

1999 *Frå høvdingmakt til konge- og kyrkjemakt*. Norsk historie 800-1300 Bind 1, Det Norske Samlaget, Oslo.

Skjølsvold, A.

1961 *Klebersteinsindustrien i vikingetiden*. Universitetsforlaget, Oslo.

Skre, D.

1984 *Gård og kirke, bygd og sogn. Organiseringsmodeller og organiseringsenheter i middelalderens kirkebygging i Sør-Gudbrandsdalen*. Magistergradsavhandling i nordisk arkeolog, Universitetet i Oslo.

Skre, D.

1995 Kirken før sognet. Den tidligste kirkeordningen i Norge. I *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*, redigert av Hans-Emil Lidén, s 170-254. Universitetsforlaget, Oslo

Skre, D.

1996 *Herredømmet. Bosetning og besittelse på Romerike 200-1350 e. Kr.* Avhandling doctor philosophiae, Universitetet i Oslo, 1997.

Skre, D.

1997 Raknehaugen. En empirisk loftsrydding. *Viking* 60:7-42.

Smedberg, G.

1973 *Nordens första kyrkor. En kyrkorättslig studie.* Bibliotheca Theologiae Practicae Bind 32. CWK Gleerups Förlag, Lund.

Solberg, B.

2000 *Jernalderen i Norge Ca. 500 f. Kr.-1030 e. Kr.* Cappelen Akademisk Forlag, Oslo.

Solhaug, M. B.

2000 *Middelalderens døpefonter i Norge.* . Avhandling doctor philosophiae, bind 2., Universitetet i Oslo, 2001.

Stefánsson, M.

1960 *Privatkirke og patronat i Norge og Island frem til midten av det 13. århundre.*

Hovedoppgave i historie, Univeristetet i Oslo.

Steinnes, A.

1981 Økonomiske og sosiale tilhøve på Romerike i mellomalderen. I *Nye middelalderstudier Bosetning og økonomi*, redigert av C. Krag og J. Sandnes, s 223-229. Norske Historikere i Utvalg V. Universitetsforlaget, Oslo.

Svanberg, J.

1994 *Medeltida byggmästare.* Tidens förlag, Stockholm.

Taugbøl, T.

1992 Kulturminneatlas for Akershus. *Fortidsvern* 4:22-23

Van Uytven, R.

1999 Showing off One's Rank in the Middle Ages. I *Showing Status. Representation of Social Positions in the Late Middle Ages. Medieval Texts And Cultures Of Northern Europe* 2. Band, redigert av W. Blockmans og A. Janse, s 19-34. Onderzoekschool Mediëvistik Netherlands Research School For Medieval Studies, Turnhout.

Veblen, T.

1986 (1899) *Den arbeidsfria klassen*. Oversatt av E. F. Heckscher. Göteborg.

Vibe Müller I. H.,

1971 *Østnorske basilika-anlegg. En sammenligning*. Magistergradsavhandling i 2 bind ved Universitetet i Oslo.

Vilberg, G.

1977 *Egenkirkesystem og Norsk Kirkeorganisasjon. En komparativ studie*. Hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Oslo.

Wienberg, J.

1993 *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkene i Danmark*. Avhandling doctor philosophiae. Lund Studies in Medieval Archaeology. Almqvist & Wiksell International, Stockholm.

Appendiks

Oversikt over lokaliseringen og dateringen av kirkestedene/kirkene på Romerike.

Trekirker:

1. Bjørke kirke

Gård: Bjørke Nordre og Søndre, gnr. 151. og 152., Nannestad prestegjeld, Nannestad kommune, Akershus.Kart: Økonomisk kart 1:5000 (digitalt), Riksantikvarens kulturminnebase "Askeladden".Gården første gang nevnt a Biarku, i DN I s. 198 i 1337, og a Biorku (søndre) i RB s. 418. Kirken hvis sogn omtales første gang i DN I s. 113 i 1309 og RB s.422 og 558 i 1400 (Dietrichson 1892:508; Rygh 1898:2:410).

Inventar: Døpefontkum av kleber fra stavkirken, overført til trekirken fra 1696. Kummen forandret i 1853 og satt på en tresøyle (Christie 1969:2:302, 304-305).

Kirken: Den eldste kirken var en stavkirke som ble revet 1696, og ble erstattet av den nåværende tømmerkirken som ifølge kallsboken ble bygget "nesten paa samme stæd, inden samme kirkegaard", og der noe av stavkirkens materialer og inventar ble brukt i den nye kirken innviet i 1697. Kirken var ellers viet til St. Michael og sognekirke i middelalderen. Ved reformasjonen annekskirke til Nannestad (Christie 1969:2:301). Kirken ble oppholdt ved gaver i gammel tid, og siden den nåværende kirke ligger bare et 2 kilometer nord for hovedkirken (Nannestad) er det ifølge Christie mulig at den fra først av var en privatkirke (ibid.)

Lokalisering og datering av kirkestedet: Sognet har navn etter gården som kirken lå på eller kirkestedet, Gården ble anlagt i eldre jernalder og ble i 1393 delt i to bruk, søndre og vestre. Husene på de forskjellige brukene ligger vest og nord for kirken. Bjørke kirke ligger ca. 1 km syd for Hovin kirke. Begge gårdene var i hevd i nedgangstiden etter svartedauden (Rygh 1898:405; Kirkeby:1966:514-515).

Topografi: Kirken ligger øst for Bjerkegårdene. Veien fra hovedkirken (Nannestad) nordover gjennom bygden gikk tidligere vest for kirken, og kirkegårdsinnhegningen hadde da port mot vest, men nå går veien langs kirkegårdens østside (Christie 1969:2:301).

Kirkegård: Ja

Gravminne/Gravfunn: Ingen i umiddelbar nærhet og ingen funn.

2. Foss/Blaker kirke

Gård: Foss nordre og søndre, gnr, 75 og 76, Aurskog prestegjeld, Aurskog-Høland kommune, Akershus.

Sognets navn første gang nevnt som: Blaka sokn i DN II s. 289 i 1360 og i DN IV s. 284 i 1352. Imidlertid kalles både kirke og sogn i middelalderen ofte etter kirkestedet (gården a Fosse i DN IX s. 164 i 1360 og DN V s. 186 i 1361), der begge nevnes første gang som Fors, Foss kirkja, sokn i DN III nr. 339 og 330, 1383, og i RB 267, 271, og 290. (O. Rygh 1898:2:174-178).

Kirken: Den eldste kirken hadde ifølge Christie (1969:89) gjennomgått flere forandringer før den ble revet i 1660-årene og det er uklart om den hadde en middelalders stavkirke som kjerne eller om den var laftet opp av tømmer i reformasjonsårhundret. Regnskapet for 1637 forteller at kirken da hadde skip, kor og vesttårn. Kirken ble på samme sted erstattet av en ny tømmerkirke i 1665. I 1881 ble den nåværende kirke reist på nordsiden av den gamle. (Christie 1969:89-91).

Inventar: En døpefont av kleber som skal ha stått i et eget døpehus, datert mellom 1150 og 1250 e. Kr. (Christie 1969:2:90, Solhaug 2000:2:30-31).

Lokalisering og datering av kirkestedet: Sognet har navn etter gården kirken sto på. Den var i katolsk tid viet til St. Laurentius (RB), og var sognekirke med egenprest som bodde på gården Nordre Foss like ved kirken. (Rygh 1898:2:174; Christie 1969:2:89). Det som er bevart av kirken er smijern som er overført til 2 yngre dører (UIO). Disse er 2 korte og 2 lange gangjern samt en dørring. De korte langjernene har gotisk motiv med bladverk og blomster, mens de lange har nagler med varierende hodeformer. Videre har dørringen 2 dyrehoder som biter mot festet. Korpus har sirkelmotiv mot festet (Christie 1969:2:90).

Topografi: Kirken ligger på østsiden av elven Glomma, hvor slettelandet stuper ned mot elven ved det gamle fergestedet Blakersund. Gården Foss ligger rett syd for kirken, som i middelalderen ble kalt Foss eller Fors (Christie 1969:2:89).

Kirkegård: Ja

Gravminner/Gravfunn: Ingen i umiddelbar nærhet. Ifølge Kielland (1931:7) skal det tidligere ha vært flere gravhauger på gården Foss og flere gårder i Blaker.

3. Holter kirke.

Gård: Holter nordre og søndre, gnr. 59. og 60., Holter Nannestad prestegjeld, Nannestad kommune, Akershus. Gården og sognet nevnes første gang henholdsvis, a Holtom i DN V 124, 1341, og Holta sokn i DN II 250, 1349 (O. Rygh 1898:2:398). Kirken nevnes ifølge Dietrichson (1892:509) i DN II, s. 75,1304, samt i den røde bok s. 424 og 558 i år 1400.

Kirkestedet/kirken: Ifølge Christie (1969:2:307) beskrives kirken i 1600-årene som om den var en stavkirke, men forhøyelsen av veggene med laftet tømmer som fant sted i 1697 mener han nesten forutsetter at den gamle kirken også hadde tømmervegger fra før av. Kirken hadde skip og et smalere kor med sakristi nord for koret og våpenhus vest for skipet. Tak og takrytter ble fornyet i 1697, da kirken ble bygget om og de gamle veggene forhøyet med tømmer. I 1686 omtales kirken som: ”een trækirche af Bord oc Bindingsverck opbyggt oc uden paa med Dehler beklæd som er begbredet”. I følge Christie (ibid.) fremgår konstruksjonsmåten ikke klart, men tyder mest på en reisverkskonstruksjon med utfyllende plankevegger som senere har fått en utvendig bordkledning. Skipet fikk sitt nåværende utseende i 1877 da det ble utvidet most vest ca. 5 m i full bredde og høyde. Det som er bevart fra den første kirken er nedre del av veggene i kor og østre del av skipet. Veggene hadde grunnsviller (horisontale planker) som lå på grunnmurer (ibid.).

Inventar: Ikke noe fra den opprinnelige kirken er bevart.

Lokalisering og datering av kirkestedet: I følge Christie (1969:2:307) var den sognekirke for bygden Nordlæmr. Holter sogn utgjorde sammen med Gjerdrum herred, som lå lenger sør, bygden Læmr. Denne var delt i en sydlig og nordlig del, henholdsvis Sunnlæmr (Gjerdrum) og Nordlæmr (Holter) (Rygh 1898:2:304,413). Ifølge bygdehistoriker Birger Kirkeby (1964:2:122) er gården Holter den sentrale gården i sognet, og her ble kirken bygget i tidlig gammelnorsk tid. Kirken ligger topografisk innenfor gårdens grense. Kirken og sognet den hørte inn under har ikke navn etter bygden Nord-Lem (Nannestad), noe som er en sterk indikasjon på at kirken/kirkestedet ble etablert på gården.

Gravminne og gravfunn: Det finnes ingen registrerte førkristne graver i direkte nærhet av kirken. Ifølge Kirkeby (1964:2:122) skal det likevel ha vært en rekke gravhauger på Holter fra førkristen tid. Et vitne født i 1881, forteller om funn av spydspiss og økser i en haug kalt for Engerhaugen, som lå øst på eiendommen ved veien til Døli. På 1800-tallet er det også blitt gjort gravfunn på Holter som ble levert til Universitetets Oldsakssamling. Funnet besto bl.a. av bruddstykker av et tveegget sverd, spydspiss, økseblad, to skjoldbuler, fargede glassperler, som er tapt i ettertid (ibid.).

Kirkegård: Har vært i sammenhengende bruk siden middelalderen (Askeladden, 2008, avsnitt: lokalitet 75314).

Topografi: Kirken ligger ca. 8 km syd for hovedkirken (Nannestad kirke) mellom Holter-gårdene på en slette som faller bratt av mot vest rett vest for kirken. Den gamle bygdeveien nordover til hovedkirken går langs kirkegårdens østside (Christie 1969:2:307).

4. Hovin kirke

Gård: Hovin østre, øvre, nordre og nedre, gnr. 138-141, Ullensaker prestegjeld, Ullensaker kommune, Akershus Fylke. Gårdens navn nevnes første gang: a Hofuini i DN IV s. 210 i 1341. Kirkens og sognets navn nevnes som Hofuinar Kirkia eller sokn i RB s. 259, 261, 295, 425, 427, 428., og Hofuina i RB s. 558, i tillegg til Hofuini i DN IV s. 227 i 1343 (Rygh 1898:2:321).

Kirken: Kirken var viet til jomfru Maria, og var i middelalderen hovedkirke for vestre del av det nåværende Ullensaker prestegjeld, som kaltes Jassheimr (i dag Jessheim). Den ble etter reformasjonen anneksskirke til Ullensaker uten egen prest. Stavkirkens arkitektur kjennes bare på bakgrunn av de opplysninger som besiktigelser og regnskaper fra andre halvdel av 1600-tallet. Den besto av et rektangulært skip med et smalere kor. Inntil vestgavlen sto et tårn der dets nederste etasje tjente som våpenhus foran skipets vestportal. I 1666 omtales en svalgang rundt skip og kor. I 1686 står det: "Kirchen er i seg sielv vel liden til almuen... eragtes ej nogen winger der ved at kand bygges". Kirken var altså blitt for liten, men istedenfor å bygge til tverrvinger som ved hovedkirken (Ullensaker) ble det bestemt å erstatte stavkirken med en ny kirke, som ble revet i 1695. Den nye tømmerkirken fra 1695 ble ikke bygget på samme tomt som stavkirken, men trolig på den gamle kirkegården like ved stavkirken, da man under en reparasjon av tømmerkirkens fundamenter i 1954 fant skjeletter (Christie 1969:2:233-234).

Lokalisering og datering av kirkestedet: Sogn og kirkestedet har som tidligere nevnt navn etter gården hvor kirken stod på som i stor grad sannsynliggjør at gårdens og kirkestedets historie går lenger tilbake i tid. Gårdens navn og bruksdeling i henholdsvis østre, øvre, nordre og nedre indikerer at gården er gammel og går tilbake til kristen middelalder eller før, dvs. til før 1350 (Dørum et al. 1997:1:74). Selve navnet "Hovin", indikerer at gården kan ha hatt et hedensk helligsted. Ifølge Magnus Olsen (1926:227) kjennes det over 600 norske stedsnavn, hvorav de fleste er gårdsnavn, som "avgir vitnesbyrd om hedenske helligsteder, - kultminner eller hellignavn". Hovins gårdsnavn etter har etterledet – *vin*, som kan vise seg til gårdens virksomhet, og der førsteleddet – *hof*, kan vise til helligsted (Olsen 1926:228; Dørum et al. 1997:1:81). Et annet forhold som i en viss grad styrker kirkestedets lokalisering til gårdens tun og som kanskje også indikerer en kultkontinuitet er kirkestedets avstand til førkristne gravminner. For at en kirke generelt skal kunne defineres å være reist på et gårdstun er kriteriet ifølge Brendalsmo (2000:85) at den må kunne belegges å være i topografisk nærhet til førkristne graver innenfor en maksimumsavstand på ca. 100 meter fra kirkebygningen til nærmeste dokumenterte gravhaug. Ifølge lokalhistoriker Johnstad (1959:30) skal det i 1840 ha ligget mange hauger fra vikingtid omkring kirken, deriblant en haug som ble kalt for Bånnhaugen (Barnhaugen), som skal ha blitt ødelagt i 1867. Ifølge Riksantikvarens kulturdatabase (Askeladden, 2008, avsnitt: lokalitet 3193) er det dokumentert rester etter denne gravhaugen på nordøstsiden av kirkegården, dvs. ca. 120 m. nord-nordøst for øst-gavlen på Hovin kirke. Siden maksimums- avstanden mellom kirkestedet og gravhaugen overstiger 100 m. og man heller ikke vet nøyaktig hvor stavkirken lå, blir nødvendigvis dette en vurdering. Som nevnt ble det ved reparasjoner av fundamentet til den stående tømmerkirken fra 1695 funnet skjeletter, som ifølge Christie (1969:2:234) tydet på at denne kirken ble bygget på den gamle kirkegården lik ved stavkirken. Avstanden fra tømmerkirken av 1695 og den gamle stavkirken til Bånnhaugen kan derfor ikke ha vært spesielt stor, og ifølge Brendalsmo (2006:76) er avstanden mellom kirkested og førkristne graver uansett en variabel som er gjenstand for vurdering.

Inventar: Ingen

Kirkegård: Ja, utvidet flere ganger mot syd og vest.

Topografi: Dagens kirke ligger på en flate mellom Hovin-gårdene like sydøst for Raknehaugen, der Romeriks sletten faller av mot Leir elven ca. 3 km vest for Jessheim stasjon (Christie 1969:2:231)

Gravfunn: En ryggknapp spenne fra 200/300-tallet, C-15662 (Skre 1996:566).

5. Imshaug kirke

Gård: Imshaug, gnr. 29, Sørums prestegjeld, Sørums prestegjeld, Akershus Fylke.

Gårdens navn omtales i Imisaug i DN s. 168 i 1349, og Imishaug i RB s. 264.

Den stående kirken i katolsk tid kalles for Imishaugs kirkja i RB s. 443, 560 og i Immissogh i DN I s. 476 i 1419. Sognets navn: Sørums. Første gang nevnt i DN I s. 168 i 1329 som Sudreims sokn. (Rygh 1898?).

Kirken: Kirken lå på gården Imshaug ca. 2 km øst for hovedkirken (Sørums kirke). Den ble nedlagt før eller ved reformasjonen, da den ifølge biskop Jens Nilssøns visitasbøker fra 1597 omtaler den som ”aldeles øde” (Christie 1969:166). Kirken lå ifølge Roar Hauglid (1942:1:124-125) på gården Imshaug, men plassen kan ikke påvises nøyaktig. Det er likevel bevart tre planker fra et nå nedrevet stabbur på gården. De viser at kirken har vært en stavkirke. 2 oppbevares fortsatt på gården, mens den tredje ble levert til Oldsaksamlingen (C. 21999). Denne har utgjort en av portalplankene med flere utskjæringer og en halvsøyle mot den siden døråpningen var. Ornamentikken er av en meget tidlig type, som er sammensatt av en spinkel planteranke og dragefigurer som finnes over hele halvsøylen. Dette kan ifølge Haugli (ibid.) føre kirken tilbake til den tidligste gruppen av norske stavkirker fra 1100-tallet. Det er også interessant å merke seg at plankene er de eneste bevarte rester etter en stavkirke på Romerike. Det er også bevart et såkalt *hjul Kors* av smijern som enten har vært et gravminne eller som sto på spiret eller taket av kirken (Christie 1969:2:166; Horgen et al. 2003:1:689).

Lokalisering og datering av kirkestedet: Kirken har navn etter gården, mens sognet har navnet Sudreims sokn etter kirkestedet på Sørums gård, som utgjorde hovedsognet i bygden Skaun som sognet ble kalt for i middelalderen, DN II s. 74, 1307. Bygden var videre delt Øystra Skaun og Vestre Skaun, DN I s. 357, 1384), der Imshaug hørte til Øystra Skaun (Rygh 1898:262). Ifølge Skre (1996:174) kan bruken av bygdens navn på sognet forklares med at sognegrensene på Romerike bare delvis følger de gamle bygdegrensene. Grensene er topografiske, som oftest elver, åser og skogstrekkninger som til forskjell fra de fleste sognegrenser er lettere å se i terrenget. Dette er trolig årsaken til at gårdene i dokumenter fra middelalderen ofte stedfestes med bygdenavn enn sognenavn, som ellers er vanlig i landet.

Inventar: Nei

Gravminner/gravfunn: Nei

Topografi: Kirkestedet ligger ca. 2 km øst for hovedkirken (Sørum) nær Blakersund, som har vært fergested over Glomma til Blaker (Christie 1969:2:166).

Steinkirker:

6. Asak kirke

Gårder: Asak østre, vestre, mellom, øvre og nedre, gnr. 5.-9., Skedsmo prestegjeld, Skedsmo kommune, Akershus.

Gårdenes navn, dvs. (mellem , søndre nordre, vestre sønste) nevnes i følge Rygh (1898:2:265) i Asakum i RB 241, og (mellem, søndre nordre, vestre søndre, østre søndre) i RB s.414. Videre i Asokum i DN IV s. 560 i 1407. Sognets navn nevnes første gang som Skeidsmo i DN I s. 153 i 1325 (Rygh 1898:2:264).

Kirken: Kirken kalles Gudleifs-Asak til forskjell fra Ingrid-Ask kirke i Sørums sogn. Den var viet St. Michael og lå på gården Østre Asak like nord for den nåværende bebyggelse. Kirken sto på Østre Asak og var antakelig en tid sognekirke for vestre del av det gamle bygdelaget Åkrar på nordsiden av innsjøen Øyeren mellom munningen av elvene Glomma og Leira. Asak østre nevnes som prestegård i RB s. 414 i 1393, og ble ved reformasjonen anneks-kirke til Skedsmo kirke. Kirken var bygget i stein og skal være brent ned ved et lynnedslag, hvilket ble bekreftet under utgravingen og konservering av ruinen i 1953. Ved utgravingen ble det konstatert at murene var blitt revet delvis helt ned til fundamentet etter at den var herjet av brann. Stein fra kirken ble brukt av Oberst Brockdorff på Mellom-Asak til et gravkammer for sin familie ved Skedsmo kirke (Rygh 1898:2:282; Christie 1969:2:178; Christie 1998:127).

Videre har kirkebygningen har bestått av ett rektangulært rom uten utskilt kor. Innvendig er den ca. 10,7 m lang og ca. 6,5 m bredt. Grunnplanen er ikke helt rektangulær, men er parallelogramformet, dvs. at det nordøstre og sydvestre hjørnet er spissvinklet, mens de 2 andre hjørner er stumpvinklet. Alterfundamentet er bevart samt noe av det murte alteret inntil midtre del av østmuren. Midt i vestmuren er det rester etter vestportalen. Murene er 120-125 cm tykke, og oppført av bruddsten på rullestensfundamenter (Christie 1969:ibid.).

Vest-portalen er utvendig trukket inn mot veggen slik at den danner en såkalt *recess* eller avsats innvendig vært ca. 148 cm bred, mens lysåpningen i anslaget har vært ca. 1 m bred. Sidene har vært murt av hogd kalkstein, og det er funnet 3 bustein av hogd kalkstein som tyder på at portalen har hatt en rundbuet overdekning (Christie 1969:ibid). Ifølge Christie (1998:126) er kirken bygget ca. 1300, mens arkeolog Øystein Ekroll (1997:201) mener at restene av portalen og den utvendige recessen er i same tradisjon som de andre portalene på Romerike og at kirken derfor kan dateres til omkring slutten av 1100-tallet.

Lokalisering og datering av kirkestedet: Den arkeologiske utgravingen i tillegg til skriftlige kilder viser at kirken/kirkestedet lå innenfor gårdens grunn. Når sognet Skaun (Sørums) som den hørte til ikke har navn etter kirken på gården skyldes dette ifølge Skre (1996:174) at bygden Skaun besto av flere sogn som Refsum, Skea, Asak, Imshaug og Sørums sogn.

Inventar: Ved utgravingen i 1953 ble det funnet en del av en kirkeklokke i nordøstre del av ruinen (Christie 1969:2:178).

Topografi: Kirkestedet ligger ca. 5 km nord for Øyeren og ca. 4 km øst for Skedsmo kirke på en rygg som mot vest og syd faller av mot Leirelven. Fra Asak-gårdene er det utsikt utover den øvrige del av bygden og innsjøen Øyeren (Christie 1969:2:178).

Gravminner/Gravfunn: I følge Riksantikvarens data base for kulturminner (Askeladden, 2008, avsnitt: lokalitet 41993) skal det i 1927 ha funnets 2 sterkt avpløyde gravhauger ca. 100 m. nordøst for kirkens ruin, med diameter på ca. 8-10 m. På gården skal det tidligere også ha vært flere gravhauger, som antakeligvis var slettet allerede i 1927, da ingen av disse ble gjenfunnet ved registrering i 1976. Ca. 150 meter nord for Asak vestre og ca. 160 meter øst-sørøst for våningshuset på Asak mellom ligger et gravfelt med 37 gravhauger fra jernalder (Askeladden, 2008, avsnitt: lokalitet 80232).

Av gravfunn er det registrert en rekke funn fra vikingtid på Asak gård som stammer fra 7 mannsgraver og 1 kvinnegrav. 3 av gravene er såkalte ryttergraver, henholdsvis C-12198, C -3786-802, 7049 og Nationalmuseet København nr. 763+c, 764, 772, 774, 775, 780, 796, 797, 805, 809, 813, 820, 826, 829, 830. med gravgods som sverd, spyd, økser, stigbøyer, sporer, bisset, skjoldbule og seletøy m.m. Fra kvinnegraven (C-19799) er det funnet 2 ovale spenner (Skre 1996: 473, 568).

7. Frogner kirke

Gård: Frogner nordre og søndre, gnr. 73-74, Sørums prestegjeld, Sørums kommune, Akershus.

Kirke og sogn nevnt første gang i DN IV s. 251 i 1347 som Frauna sokn eller kirkja. Gården nevnes henholdsvis Fraunum i RB, og a Fronom i DN II s. 569. i 1444 (Rygh 1898:2:256).

Kirken: Kirken omtales som sognekirke i 1347 for vestre del av Sørums, som også i middelalderen kaltes etter bygdenavnet Gauteið. Etter reformasjonen ble den anneks til Sørums hovedkirke med samme eierforhold. Kirken brente i 1918, men murene gjestod og er senere blitt restaurert. Kirken er relativt liten, der skipet måler 12,6 x 9,6 m og har vestportal, mens koret er 6,5 x 6,9 og har hatt sørportal. Murene har samme karakter som hovedkirken (Sørums). Over en sokkel med ujevnt fremsprang er murene oppført av noenlunde gjennomgående skift av granitt og gneis. I hjørnene er det enkelte hogde kalkstein, men for øvrig er de murt av rå granitt. Skipets vestportal har antakeligvis hatt en rundbue av kalkstein utvendig, da det er funnet en rest av en buestein i hogd kalkstein. Det er også funnet rester etter to sidealtere under gulvet i skipet (Christie 1969:2:160-162, Ekroll 1997:199-200).

Kirkestedets lokalisering og datering: Kirken er bygget på gården, da sognet og kirken har navn etter gården. Etter at kirken brant i 1918 kom det frem en runeinnskrift innvendig på et murparti vest for korets sydeportal. Innskriften lød følgende: ”Gud signe den mann som gjorde, og den, som gjøre lot, det er Erling Lo(ftsøn).” Språkprofessor Magnus Olsen tolket innskriften som en bønn som var risset inn for byggherren. Ut i fra språkformer er innskriften og dermed også kirken datert i slutten av 1100-tallet eller i tiden rundt 1200 (Christie 1969:2:160-161).

Inventar: Døpefont av kleberstein fra middelalderen som gikk med brannen i 1918. Fragment av kummen eksisterte frem til 1933, og tapt i 1996 (Christie 1969:2:163-164; Solhaug 2000:2:44-45).

Kirkegård: Ja

Topografi: Kirken ligger ved Frogner-gården på et platå som i vest faller bratt av mot Leira og går over i kupert lende med leirbakker til de andre sidene (Christie 1969:2:161).

Gravminner/gravfunn: Ingen i umiddelbar nærhet. Ellers gravgods fra romertid/folkevandringstid og vikingtid, henholdsvis C-29019 og C-13750. Gravgodset fra Romertid/Folkevandringstid stammet fra en mannsgrav og består av en oval beltestein. Funnet fra vikingtid er en beinkam (Skre 1996:566, 569).

8. Lørenskog kirke

Gård: Hammer, Gnr. 111, Lørenskog prestegjeld, Lørenskog kommune, Akershus

Gården nevnes første gang i stiftsboken eller fortegnelsen over kirkens gods i Oslo og Hamar stifter side 112b. i 1594. Sognet nevnt første gang Leirheimsskógr I Haakon Haakonsens Saga kapittel 120 i Fornm. (Fornmanna sögur, útgefnar at tilhlutun hins norræna fornfræðfélags. Kaupmannahöfen 1825-1837, side IX 363), og Leiremsskogr i DN II s.345 i 1376. (Rygh 1898:2:276, 280).

Kirken: Kirken ligger ca. 5 km vest for nordenden av innsjøen Øyeren og elven Nita i østhellingen nedenfor platået hvor gården Hammer ligger. På en knaus rett vest for kirken ligger en Olavs kilde. Den gamle ferdssveien fra Oslo forbi nord enden av Øyeren til Opplandene går forbi kirken. Selve kirken er enkel med et rektangulært skip og et smalere og lavere kor med en totallengde på ca. 19 m. Bare korets opprinnelige sydportal er bevart og er rundbuet med udekortet omramming av hogd kalkstein. Ellers er murene i skip og kor murt av bruddstein og hjørnene delvis murt av hogd kalkstein. Bevarte steiner tyder også på at korbuen var murt av hogd kalkstein (Christie 1969:2:179; Ekroll 1997:201).

Lokalisering og datering av kirkestedet: Kirken og kirkegård ligger på gården Hammers grunn og må som senteret for opphavgården regnes som bygdens eldste (Foss 1960:2:304). Sognet har navn etter en bygd og ikke etter gården kirken er bygget på, hvilket ifølge Magnus Olsen (1926:200) utgjør ca. 100 av de totalt 950 sogn som man kjenner fra senmiddelalderens geistige inndeling i Norge. I følge Skre (1996:174) kan årsaken være at sognet sammenfaller med bygda. En annen mulighet er at kirken ikke var ment å skulle tilhøre en bestemt gård som Hammer, men hele Lørenskog bygd ved at byggingen av kirken ble bekostet av flere menn i bygda som gikk sammen. Kirken ligger ganske sentralt i forhold til den eldre bebyggelsen i bygda. (ibid.) Valg av kirkestedet kan ha skjedd på den måten at en jordeier kan ha stilt en teig av sin jord til disposisjon for bygget (Skre 1984:12-13).

Inventar: En skulptur i gotisk stil som forestiller St. Laurentius. Sannsynligvis fra 1300-tallet (Christie 1969:2:183).

Kirkegård: Ja.

Gravminner/gravfunn: Ingen i umiddelbar nærhet. Heller ingen gravfunn.

9. Nannestad kirke

Gård: Nannestad, gnr. 26, Eidsvoll prestegjeld, Nannestad kommune, Akershus

Sognets navn første gang nevnt: Nannastada sokn i DN III s. 141 1328. Og gårdens navn forekommer for første gang: Nannastada i DN IV s. 415 i 1388. Senere videre som: i Nannestadhe, a Nannestadom i DN V s. 368 i 1418 (Rygh 1898:2: 392, 395).

Kirken: Sognekirke i middelalderen sammen med Bjerke, Holter og Foss kirker, og ble antagelig hovedkirke etter reformasjonen med Bjerke og Holter som annekskirker, mens Foss kirke ble nedlagt. Kirken ligger vest for Nannestad-gårdene på en liten haug der slettelandet faller av i bakker mot Leirelven ca. 1 km vestenfor. Veien nordover gjennom bygden går langs kirkegårdens østside. Den nåværende kirken inneholder deler av en romansk steinkirke som nevnes i Håkon Håkonssøns saga kap 219. Ifølge besiktigelser fra 1686 og 1692 var den ganske liten med et rektangulært skip ca. 19 x 8,5 m, og med et smalere og lavere kor, ca. 5 x 6 m utvendig målt. Videre hadde skipet portal i syd og vest og koret en snever sydportal. Kirken ble ombygget i 1692-1693. Her ble koret revet og bare skipets nord- og vestmur ble bevart. Portalene ble også revet, men deres innfatninger (dekorasjonen rundt åpningene) viste at de var av hogd kalkstein (Christie 1969:2:293-294).

Lokalisering og datering av kirkestedet: Ifølge Rygh (1898:2:292) har Nannestad sogn navn etter gården hvor kirken står. I gammelnorsk tid (ca. 1050-1350) het bygda Vestþorp, (Vesttorp): Navnet nevnes første gang i DN I s. 113 i 1309 (Rygh 1898:2:412).

Inventar: Døpefont av mørk, flammet kleber bevart fra midten av 1100-tallet. Plassert i kirkens kor (Christie 1969:2:297; Solhaug 2000:2:64).

Kirkegård: Ja

Gravminner/Gravfunn: Nei.

10. Skedsmo kirke.

Gårder: Skedsmovollen (Kirkevollen) og, Nordvollen, gnr. 21, 22. Skedsmo prestegjeld, Skedsmo kommune, Akershus Fylke. Skedsmovollen som gård nevnes første gang som Kierckeuold i 1594 da den var en ødegård. Etter de eldste former skal gården i middelalderen ha hett Kirkjuvollr. Når det gjelder Nordvollen nevnes den første gang som Norduoldt i 1617. Senere som Breuolden i 1666 og som wolden i 1723 da den var en ødegård. Sammen med Vestvolden, gnr. 21,2 hørte disse til samme gamle gård (Rygh 1898:2:267).

Sognet nevnes første gang i DN i s. 153 i 1325 og i RB s. 218 og 559, og ellers senere som Skeidismo sokn, a skeidismo i DN II s. 346 i 1377 (Rygh 1898:2:264).

Kirken: Skedsmo kirke var i middelalderen sognekirke for den del av bygden vest for elven Leira som het Gioleid. Ifølge Rygh (1898:2:283) er dette et meget gammelt navn som for lengst er glemt, og er heller ikke funnet brukt i skrift etter år 1400. Navnet nevnes første gang i DN XIII s. 5 i 1325 (Rygh 1898:2:283-284). Kirken ligger ca. 5 km nord for Lillestrøm og innsjøen Øyeren, på en høyde som reiser seg fra slettelandet nordenfor. Mot syd, øst og vest faller terrenget av i leirbakker ned mot sletten, der Nitelven munner ut i vest og Leira i øst. Veien fra nordenden av Øyeren går over kirkebakken mellom kirkegården og den nåværende prestegården. Etter at steinkirken fra middelalderen var blitt kjøpt av kommunen i 1857 ble den forandret omfattende. Hele koret og tårnet fra middelalderen ble revet, mens skipet ble stående tilbake. Den opprinnelige kirken hadde et rektangulært skip, ca. 13,7 m langt og ca. 11 m bredt. Koret var smalere og lavere og rettavslutet som var ca. 5 x 6,5 og tårnet 6 x 7,3 m. Kirken var ikke av de største med en samlet lengde på 25 m. I form er kirken lik de andre kirkene på Romerike, dvs. med sørportal i skip litt vest for midten. Portalene fra den opprinnelige kirken er fullstendig revet unntatt skipets sydportal der sidene består av hogd kalkstein. Karakteristisk for kirken er dens tårn som er det eneste på Romerike som er bygget samtidig med resten av kirken (Christie 1969:2:168-169).

Lokalisering og datering av kirkestedet: Sognet har navn etter gården kirken ligger på. Navnet Skeiðismór eller Skeiðsmór forekommer ifølge Rygh (1898:2:264) i både Ullensaker, gnr. 84 og i Høland, og må derfor opprinnelig også ha vært et gårdsnavn i Skedsmo sogn, selv om navnet ikke er å finne i de eldre bevarte kildene. Som nevnt må gårdene Kirkevollen, gnr. 21, Vestvollen, gnr. 21,2 og Nordvollen, gnr. 22 tidligere derfor ha utgjort gården Skedsmo (Rygh 1898:2:267; Skre 1996:175).

Inventar: 1) Romansk døpefont av østfoldtype. I mørk, fet kleber, der kummen er hogd for seg og der foten er av et stykke, datert mellom 1175-1250. 2) Skulptur av St. Olav i bjørk fra første halvdel av 1200-tallet. 3) Middelaldersk klokke med fordypet innskrift: ”Stephanus me fecot” (Christie 1969:2:172-173; Solhaug 2000:2:82).

Kirkegård: Ja

Gravminne/Gravfunn: Ingen i umiddelbar nærhet. Heller ingen gravfunn.